

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα:
Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

ΜΠΟΡΜΠΙΑΝΤΩΝΑΚΗ ΦΩΤΕΙΝΗ

Μεταβίβαση οικογενειακών αγαθών στην Αστυπάλαια
Προικοσύμφωνα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθήνα 2022

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Γιακωβάκη Νάσια, Επίκουρη Καθηγήτρια (ΕΚΠΑ), Επιβλέπουσα.

Σταματογιαννοπούλου Μαρία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια (Παν. Αιγαίου), 1^ο μέλος.

Λέκκας Παντελής, Καθηγητής (ΕΚΠΑ), 2^ο μέλος.

The best witness to the Mediterranean's age-old past is the sea itself.

*This has to be said again and again;
and the sea has to be seen and seen again.*

Fernand Braudel, *Memory and the Mediterranean*

Ευχαριστίες

Θα προσπαθήσω σε αυτό το ευχαριστήριο σημείωμα να συνοψίσω τους ανθρώπους που βοήθησαν ο καθένας και η καθεμία με τον τρόπο τους, ώστε να γίνει πραγματικότητα η παρούσα διπλωματική εργασία. Ξεκινώντας θα ευχαριστήσω την καθηγήτρια μου κα. Γιακωβάκη Νάσια η οποία δέχτηκε να αναλάβει ως επιβλέπουσα και να συντελέσει στην ολοκλήρωση της εργασίας μου. Επίσης τον κ. Λέκκα Παντελή, του οποίου οι διαλέξεις στο ΠΜΣ αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για εμένα. Κυρίως όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κα. Σταματογιαννοπούλου Μαρία, η οποία με εμπιστεύτηκε από την αρχή και με την ακριβή και προσεκτική της καθοδήγηση, υλοποιήσαμε την ερευνητική ιδέα που είχα. Την ευχαριστώ θερμά για όλα όσα μου έδωσε η συνεργασία μας και θα αποτελούν εφόδιο για τη ζωή μου.

Δεν γίνεται να μην ευχαριστήσω επίσης την συμβολαιογράφο κα. Κολυδάκη Καλλιόπη, η οποία μου παραχώρησε την άδεια να μελετήσω το αρχείο με τους Κώδικες της Αστυπάλαιας και δέχτηκε με υπομονή και κατανόηση όλες τις «ενοχλήσεις» μου στο γραφείο της. Ευχαριστώ τα αγαπημένα μου πρόσωπα που βρίσκονται σταθερά και ανθεκτικά όλα αυτά τα χρόνια στη ζωή μου, με υπομένουν και με στηρίζουν με κάθε τρόπο στα βήματα μου. Ευχαριστώ την Φιλιά και τον καθοριστικό της ρόλο σε αυτό το ταξίδι. Και τέλος, ευχαριστώ όλους τους ανθρώπους που γνώρισα και θα με συνδέουν με την Αστυπάλαια, την Μαρούλλα, την Ελευθερία, τον Μανώλη, τον Λεύτερη και την Ζίγκη, τον Τάσο, τον Μιχάλη, τον Κώστα, την κα. Στέλλα.

Περιεχόμενα:

1. Εισαγωγή.....	7
2. Ιστορική Επισκόπηση.....	12
2.1 Ο Κόσμος του Αιγαίου υπό Λατινική και Οθωμανική Κυριαρχία.....	14
2.2 Χαρακτηριστικά της Οθωμανικής Νησιωτικής Επικράτειας.....	17
2.3 Η Αστυπάλαια των νεότερων χρόνων.....	22
2.4 Προικοσύμφωνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	28
3. Μετακύλιση γαμήλιων αγαθών.....	33
3.1 Βόρεια και κεντρική Ελλάδα.....	34
3.2 Νότια Ελλάδα.....	35
3.3 Αιγαιακός χώρος.....	37
3.4 Τα Δωδεκάνησα.....	41
4. Η περίπτωση της Αστυπάλαιας.....	50
4.1 Η σύσταση των προικοσυμφώνων.....	55
4.1.1 Ακίνητη περιουσία.....	57
4.1.2 Κινητή περιουσία.....	60
4.2 Το φάσμα των μεταβιβάσεων.....	64
5. Αντί επιλόγου.....	68
Παράρτημα.....	71
Φωτογραφικό υλικό τεκμηρίων.....	71
Βιβλιογραφία.....	81

1. Εισαγωγή

Η σπουδαιότητα της μελέτης των δικαιοπρακτικών εγγράφων έγκειται στο ότι το περιεχόμενο τους επιτρέπει την κατανόηση μορφών κοινωνικής οργάνωσης και της ιστορικότητας τους. Το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο, που στην εξεταζόμενη περίοδο αποτελεί ένα μείγμα των κανόνων του Ρωμαιο-Βυζαντινού δικαίου και τοπικών εθίμων, βοηθά ακριβώς στην διερεύνηση και ανάδειξη αυτών των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, στον εκάστοτε χώρο και χρόνο. Γιατί οι αντιλήψεις για τη συγκρότηση της οικογένειας στις αγροτικές κοινωνίες και οι συνακόλουθες πρακτικές βασίζονται κυρίως στη σχέση ανάμεσα στα δικαιώματα ιδιοκτησίας και στην εγκατάσταση¹. Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, έτσι όπως προσδιορίζονται από τα κατά τόπους νομικά έθιμα, χαρτογραφούν τον τρόπο μεταβίβασης των αγαθών (κινητών και ακίνητων) από γενιά σε γενιά, ενώ η εγκατάσταση την κατανομή των μελών τους στον τόπο. Η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας πραγματώνεται κυρίως μέσα από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα που συντάσσονται τη στιγμή του γάμου και του θανάτου. Τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες είναι τα σημαντικότερα από αυτά τα έγγραφα, αφού αποτυπώνουν πέρα από το περιεχόμενο των μεταβιβάσεων, τον τρόπο με τον οποίο ορίζονται οι κληρονόμοι, τις έμφυλες διαφοροποιήσεις, τα προνόμια κατά την τάξη της γέννησης (πρωτοτοκία/υστεροτοκία) και τους αποκλεισμούς, τη συγκρότηση των οικιακών ομάδων, στοιχεία που συνθέτουν την τοπική οργάνωση της οικογένειας και της συγγένειας.

Τα δικαιοπρακτικά αρχεία μάς είναι πολύτιμα γιατί, εκτός του ότι διασώζουν το τοπικό εθιμικό δίκαιο, αποτυπώνουν και τις συνθήκες εφαρμογής του στην πράξη. Μέχρι σχεδόν τον 19^ο αιώνα το εθιμικό σύστημα ήταν προφορικό και συνεχώς τροποποιούνταν και αναπροσαρμοζόταν. Οι γραπτές πηγές αντιπροσωπεύουν ένα μόνο κλάσμα των εθιμικών πρακτικών, καθώς το μεγαλύτερο μέρος αυτών των πρακτικών δεν καταγράφηκε ποτέ². Το τοπικό εθιμικό δίκαιο στην περίπτωση μας εκφράζει όλες τις εσωτερικευμένες πεποιθήσεις περί δικαίου, οι οποίες καθορίζουν τη μεταβίβαση αγαθών στις χριστιανικές κοινότητες, κατά τον τελευταίο αιώνα της Οθωμανικής επικυριαρχίας. Υπήρξε κυρίαρχο στη ρύθμιση των περισσότερων νομικών σχέσεων και πιο συγκεκριμένα καθόρισε την ανάπτυξη των συστημάτων μεταβίβασης ιδιοκτησίας και του

¹ Δασκαλοπούλου - Καπετανάκη Σοφία, '«Διαχρονική» Ανθρωπολογία. Η μελέτη της συγγένειας και της οικογένειας στο φως των αρχαικών πηγών', *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, 1994, 43.

² Kasdagli Aglaia, 'Family and Inheritance in the Cyclades 1500-1800: Present knowledge and unanswered questions', *Journal of Family History* 9 (2004): 263-64.

οικογενειακού τύπου που προέκυπτε από αυτές. Η τέλεση γάμου αποτελούσε κομβικό σημείο στη μετακύλιση αγαθών προς τον νέο συζυγικό πυρήνα. Η σύμβαση αυτή επικυρωνόταν με ιδιαίτερα έγγραφα τα οποία μας είναι γνωστά κυρίως με τον όρο προικοσύμφωνο. Ο όρος προικοσύμφωνο επικράτησε γενικότερα κατά την οθωμανική περίοδο για να αποδώσει καλύτερα την έννοια του γαμικού συμβολαίου της Βυζαντινής περιόδου³. Ανάλογα με την γεωγραφική θέση και την χρονική το περίοδο, το περιεχόμενο, η νομική ισχύς και το εύρος των ρυθμίσεων αυτών αλλάζουν.

Στο πνεύμα της αντίληψης των Annales και των νεότερων ιστοριογραφικών παραδοχών, όπου η έμφαση δίνεται στη βιοματική πλευρά των κοινωνιών, στην συλλογική και ατομική μνήμη, στις κουλτούρες και στις νοοτροπίες, τα εν λόγω νοταριακά έγγραφα μας αφορούν, από τη στιγμή που η κοινωνία και η οικονομία αποτελούν δομικής σημασίας παράγοντες στην διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι⁴. Η ενασχόληση με τις σχετικές με την μεταβίβαση περιουσίας δικαιοπραξίες διαπλέκει ένα μείγμα στοιχείων που αφορούν τις κοινωνικές επιστήμες. Αναλύοντας τέτοιου είδους πρωτογενή τεκμήρια έρχεται κανείς αντιμέτωπος με γνωστικά πεδία όπως η κοινωνιολογία, η ιστορία (κοινωνική, οικονομική), η γλωσσολογία, η ανθρωπολογία, το δίκαιο (κληρονομικό, οικογενειακό, εμπράγματο), η εθνολογία ακόμα και η πολεοδομία.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία πρώτη απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης αδημοσίευστων δικαιοπρακτικών από την Αστυπάλαια (προικοσυμφώνων και δευτερευόντως διαθηκών), τα οποία χρονολογούνται από το 1871 έως και το 1940. Το χειμώνα του 2021 μία σειρά καλών συγκυριών με έφεραν σε επαφή με το νησί, στο οποίο διέμεινα για 11 μήνες. Κατά την εκεί παραμονή μου, σκόρπια νοταριακά έγγραφα από την οθωμανική περίοδο έπεσαν τυχαία στα χέρια μου, γεγονός που έβαλε τον πρώτο λίθο για την επιχείρηση ανεύρεσης και μελέτης των νοταριακών εγγράφων του νησιού, κυρίως από την εποχή όπου δεν ήταν προσαρτημένο ακόμα στο ελληνικό κράτος. Όπως γρήγορα έμαθα, κώδικες από την περίοδο της Οθωμανικής και Ιταλικής επικυριαρχίας φυλάσσονταν εν μέρει στο γραφείο του Εκκλησιαστικού Φιλανθρωπικού Ταμείου Αστυπάλαιας (Ε.Φ.Τ.Α.) και στο συμβολαιογραφικό γραφείο της Καλλιόπης Κολυδάκη. Έπειτα από επικοινωνία και με τη συμβολαιογράφο και το Ε.Φ.Τ.Α. , πραγματοποιήθηκε μία πρώτη αναγνωριστική οπτική επαφή με το αρχείο. Γρήγορα αντιλήφθηκα πως η πηγή που κυρίως με ενδιέφερε να προσεγγίσω, φυλάσσονταν με φροντίδα στο γραφείο της συμβολαιογράφου και

³ Ελευθερία Ελευθερία, *Η Νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της Βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου* (Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997), 32–95.

⁴ Iggers George, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα* (Νεφέλη, 2006), 73.

αποτελούνταν από δέκα χειρόγραφους τόμους της *Δημογεροντίας Αστυπάλαιας*⁵ (και ένα τόμο με το χειρόγραφο ευρετήριο τους) οι οποίοι κάλυπταν το χρονικό φάσμα 1869 έως 1948 και έξι χειρόγραφους τόμους της *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας*⁶ (και ένα τόμο με το χειρόγραφο ευρετήριο τους) οι οποίοι κάλυπταν την περίοδο 1871 έως και 1948. Με την κατοχύρωση σχετικής άδειας από την συμβολαιογράφο, οι παραπάνω κώδικες φωτογραφήθηκαν, στη βάση μιας διαλογής εγγράφων που αφορούσαν κυρίως την περίοδο όπου η Δωδεκάνησος τελούσε υπό οθωμανική διοίκηση. Το δείγμα τεκμηρίων που συγκεντρώθηκε άγγιζε τις 1000 φωτογραφίες υψηλής ευκρίνειας, από όλους τους παραπάνω Κώδικες. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος μου αποτέλεσαν αναμφισβήτητα τα προικοσύμφωνα. Ως δείγμα μελέτης προκρίθηκαν 50 τεκμήρια από τους Εκκλησιαστικούς Κώδικες τα οποία θα κάλυπταν το χρονικό φάσμα από το 1871 -έτος εκκίνησης του τόμου Α' του Κώδικα Ιεράς Μητροπόλεως- έως και το 1928, διαπερνώντας τα τελευταία έτη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έως και την ιταλική κατάληψη του νησιού. Τα τεκμήρια αποτελούν 42 προικοσύμφωνα και 8 διαθήκες. Οι διαθήκες εντάχθηκαν στην μελέτη έτσι ώστε μεταξύ άλλων, να γίνουν αντιληπτές οι τυχόν διαφοροποιήσεις κατά την εθμική μεταβίβαση αγαθών, την στιγμή του θανάτου σε σχέση με αυτήν του γάμου. Η μεθοδολογία που ακολούθησα στηρίχτηκε στην εύρεση, ταξινόμηση, μεταγραφή και ενδελεχή μελέτη των χειρόγραφων και αδημοσίευτων τεκμηρίων που συνέλεξα και παράλληλα στην επισκόπηση της σχετικής διαθέσιμης βιβλιογραφίας. Παρότι η ανάγνωση και μεταγραφή των προικοσυμφώνων και διαθηκών, ήταν δυσχερής και χρονοβόρα, η εξοικείωση με τα τεκμήρια, τον ιδιαίτερο τρόπο γραφής κάθε νοτάριου και την τοπική διάλεκτο που χαρακτήριζε την περιγραφή των αγαθών, δεν άργησε να έρθει. Με το πέρας της ταξινόμησης και μεταγραφής των αρχείων, διαμόρφωσα έναν δειγματοληπτικό πίνακα στον οποίο παρουσιάζονται κατά χρονολογία τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες με την αντίστοιχη περιγραφή των αγαθών (κινητή./ακίνητη περιουσία) που μεταβιβάζονται και των δικαιούχων (γαμπρός/νύφη).

Η παρούσα εργασία ξεκινά με μία ιστορική επισκόπηση, διαπερνώντας εν συντομία πέντε αιώνες κατακτήσεων του νησιωτικού Αιγαίου. Συνεχίζει σχολιάζοντας τα προικοσύμφωνα της οθωμανικής περιόδου και τον ρόλο που αυτά διαδραμάτισαν. Έπειτα παρουσιάζεται μία γενική

⁵ Οι τόμοι της Δημογεροντίας περιείχαν χειρόγραφα πωλητήρια και ενοικιαστήρια, παραχωρητήρια, δωρητήρια, συμφωνητικά, πληρεξούσια και μεταβιβάσεις.

⁶ Οι τόμοι της Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας περιείχαν χειρόγραφα προικοσύμφωνα, διαθήκες και συμφωνητικά γάμου.

εικόνα του φάσματος μεταβίβασης κληρονομικών αγαθών στον ελλαδικό χώρο, στρέφοντας το βλέμμα κυρίως στα νησιά του Αιγαίου. Αφού καταδειχθεί μία σαφής εικόνα από τις μορφές συστημάτων στα γειτονικά νησιά, παρουσιάζονται στοιχεία για τους εθιμικούς κανόνες μεταβίβασης περιουσίας της Αστυπάλαιας, σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλήθηκαν από δημοσιεύσεις στον Δωδεκανησιακό τύπο, από την μελέτη των τεκμηρίων, συνεπικουρούμενα πάντα από διαθέσιμες μελέτες για τον αιγαιακό χώρο. Επικεντρωμένη στην Αστυπάλαια, προσπάθησα να εντάξω τα παραδείγματα προικοδοσίας σε ένα συγκριτικό πλαίσιο κατανόησης του θεσμού, ο οποίος πια παρότι νομικά έχει πια καταργηθεί, κυριαρχεί ακόμα και άτυπα στην ελληνική κοινωνία. Η ευρεία αναζήτηση βιβλιογραφίας με έκανε να αντιληφτώ τον τεράστιο όγκο προικοσυμφώνων που προέρχονται από σχεδόν όλα τα μέρη της Ελλάδας, παρουσιάζοντας το ιδιαίτερο σύστημα προικοδοσίας στις διάφορες και διαφορετικές περιοχές. Για την καλύτερη επισκόπηση του θέματος, μελετήθηκαν και φύλα του δωδεκανησιακού τύπου της περιόδου, από τον οποίο αντλήθηκαν σημαντικά στοιχεία, ιδίως από την εφημερίδα *Αυγή Δωδεκανησιακή* η οποία παρείχε μαρτυρία του Δημάρχου Αστυπάλαιας για τα τοπικά οικογενειακά έθιμα. Θα ήθελα εδώ να σημειώσω πως, το ερευνητικό ενδιαφέρον μου δεν στρέφεται τόσο στην απλή καταγραφή του αρχαιακού υλικού, ούτε η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποδείξει ότι τα προικοσύμφωνα της Αστυπάλαιας κερδίζουν μία μοναδική θέση στον κόσμο της έρευνας ως προς το πρωτότυπο περιεχόμενό τους. Σκοπός μου ήταν να αναζητήσω στοιχεία, που συγκριτικά και με άλλες μελέτες θα αναδείξουν στιγμιότυπα της κοινωνικής ζωής του υπό μελέτη χώρου. Το ενδιαφέρον μου περισσότερο στρέφεται στον τρόπο μεταβίβασης της περιουσίας στη βάση των τοπικών κληρονομικών εθίμων, στις διαφοροποιήσεις και ιεραρχίες που αυτά υποστηρίζουν και κατ' επέκταση στους μηχανισμούς που συντηρούν την οργάνωση μιας νησιωτικής κοινωνίας όπως αυτή της Αστυπάλαιας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το 1910 ο Δήμαρχος Νισύρου προς απάντηση στην επιστολή του Νουάρου – Μιχαηλίδη για το τοπικό έθιμο: «*Τα προεκτεθέντα έθιμα υπάρχουν εν ερριζωμένα εν τη συνειδήσει του λαού εκ παραδόσεως και ούχι δι' επισήμου πράξεως, δι' ο και άγραφος νόμος παρ' ημίν λέγεται, τηρούμενος μετ' ευλαβείας.*»⁷

⁷ Μιχαηλίδης-Νουάρου Μιχαήλ, *Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου : Ήτοι παλαιαί τοπικαί συνήθειαι περί οικογενειακού δικαίου και του κληρονομικού θεσμού των πρωτοτοκίων, περί χρεωστικών συναλλαγών, πτωχεύσεων κ.λ.π. εις α προστίθενται και τα εν τη λοιπή Δωδεκανήσω επικρατούντα παρόμοια άγραφα έθιμα εν αντιπαραβολή προς τα εν τη κυρίως Ελλάδι και ταις νήσους αυτής ισχύοντα άλλοτε συγγενή επιτόπια έθιμα* (Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση, 1926), 53–54.

Ελπίζω η ενδελεχής αναζήτηση, μεταγραφή και μελέτη του αρχαιακού υλικού της Αστυπάλαιας να καταστεί χρήσιμη για την καλύτερη κατανόηση του συστήματος προικοδοσίας των Δωδεκανήσων, των γαμήλιων πρακτικών και των ιδιαίτερων όψεων της οργάνωσης της συγγένειας στην Ελλάδα. Την έρευνα μου λοιπόν απασχόλησαν τα εξής ερωτήματα: Βασικό ερώτημα, το τι κυκλοφορεί, πότε και σε ποιους κατά την διαδικασία μεταβίβασης περιουσίας στο γάμο και πώς το βιολογικό ή έμφυλο τυχαίο φτάνει να αποτελεί παράγοντα κοινωνικής ιεραρχίας, μιας ιεραρχίας που παράγεται στα πλαίσια της οικογένειας.

2. Ιστορική Επισκόπηση

Η εισαγωγή που ακολουθεί φιλοδοξεί στη σύντομη παρουσίαση του ιστορικού καμβά που πλαισιώνει την ιστορία της Δωδεκανήσου και των λοιπών νησιών του Αιγαίου από τον ύστερο Μεσαίωνα έως και τις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ευελπιστώντας πως το αντικείμενο μελέτης της παρούσης εργασίας, θα καταστεί σαφέστερο. Λαμβάνοντας υπόψη ένα μέρος της διαρκώς αναπτυσσόμενης βιβλιογραφίας που συνοδεύει την ιστορική μελέτη των νησιών του Αιγαίου κατά την εποχή της Λατινικής και οθωμανικής κυριαρχίας, το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τις ποικίλες διοικητικές και κοινωνικές μεταβάσεις των νησιών ανά τους αιώνες.

Κατά κοινή παραδοχή, η Λατινική κυριαρχία επί του ελλαδικού/βυζαντινού χώρου ακολουθεί την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της Δ' Σταυροφορίας (1204) και την ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Τα βυζαντινά εδάφη μοιράζονται μεταξύ Φράγκων, Ενετών, Γενοβέζων, Καταλανών, κ.α. και οργανώνονται σε βασιλεία (π.χ. Βασίλειο της Θεσσαλονίκης, Κύπρου, κ.ο.κ.), πριγκιπάτα, δουκάτα και μαρκιωνίες. Η ύστερη, πολυτάραχη ιστορία -της άλλοτε παντοδύναμης- Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι μια ιστορία απώλειας και ανακατάληψης εδαφών, μέχρι την ολοκληρωτική κατάρρευσή της και την έναρξη της μακράς Οθωμανικής κυριαρχίας.

Μεταξύ άλλων, ο 14^{ος} και 15^{ος} αιώνας σηματοδοτούν τη σταδιακή μετατόπιση του εμπορικού ενδιαφέροντος των Λατίνων στα νερά του Αιγαίου και στις πύλες της Κωνσταντινούπολης. Σταδιακά, δύο σημαντικοί πόλοι ανάπτυξης που θα γνωρίσουν το απόγειό τους κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, θα δημιουργηθούν στις δύο άκρες της λεκάνης της Μεσογείου με κέντρα την οθωμανική πλέον Κωνσταντινούπολη (*Konstantiniye*) και την καστιλιάνικη Μαδρίτη⁸. Παρά το γεγονός πως το Αιγαίο απετέλεσε, τουλάχιστον έως και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αμφισβητούμενο έδαφος, η κατάκτηση της οθωμανικής πλέον Κωνσταντινούπολης (1453) από τον Μωάμεθ Β' και οι νησιωτικές κατακτήσεις (1537-1539) του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα (*Hayreddin Barbarossa*) σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, σήμαναν την αρχή της «Ορθόδοξης επανάκτησης»⁹ της Ανατολικής Μεσογείου, καθώς και της σταδιακής

⁸ Με την έναρξη του υπερατλαντικού εμπορίου βλ. Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870 A Geohistorical Approach* (Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 2008), 62.

⁹ Greene Molly, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press, 2002), 5.

κατάρρευσης των παλαιών παραδοσιακών σταυροφορικών κρατών¹⁰. Η κατάκτηση των Λατινοκρατούμενων εδαφών, καθώς και οι πολιτικές προσάρτησης που ιστορικά ακολουθήθηκαν, επέτρεψαν την επιβίωση, ενσωμάτωση και τελικά άνθιση των ντόπιων Ορθόδοξων πληθυσμών υπό την Οθωμανική αιγίδα.

Όπως προαναφέρθηκε, τόσο η Ενετική όσο και η Οθωμανική κατάκτηση του Αιγαίου συντελέστηκαν όχι μόνο σταδιακά, αλλά διέθεταν και εξαιρετικά ρευστό χαρακτήρα. Νησιά (συμπεριλαμβανομένης όπως θα δούμε αργότερα και της Αστυπάλαιας) που περιήλθαν στα χέρια επίδοξων κατακτητών ανακτήθηκαν από τους προκατόχους τους και ύστερα ξαναχάθηκαν, σε ένα ατέρμονο παιχνίδι εναλλαγής διοικήσεων, επικυριαρχιών και θρησκειών. Αυτή η ενδιάμεση, και αρκετά συζητημένη, κατάσταση στην οποία περιήλθαν επανειλημμένως πολλά από τα νησιά του Αιγαίου ιστορικά, μαρτυρά ότι *“σε αυτόν τον κόσμο [του Αιγαίου], προσωπικοί δεσμοί και αλλαγές θρησκείας διαρκώς θόλωναν τις γραμμές μεταξύ Λατινικών, Ορθόδοξων και Μουσουλμανικών κοινοτήτων”*¹¹.

¹⁰ Με τελευταία σημαντική απώλεια την κατάκτηση της Κρήτης μετά από την πολύχρονη πολιορκία του Χάνδακα περί το 1669.

¹¹ Greene, ό.π.,204.

2.1 Ο Κόσμος του Αιγαίου υπό Λατινική και Οθωμανική Κυριαρχία

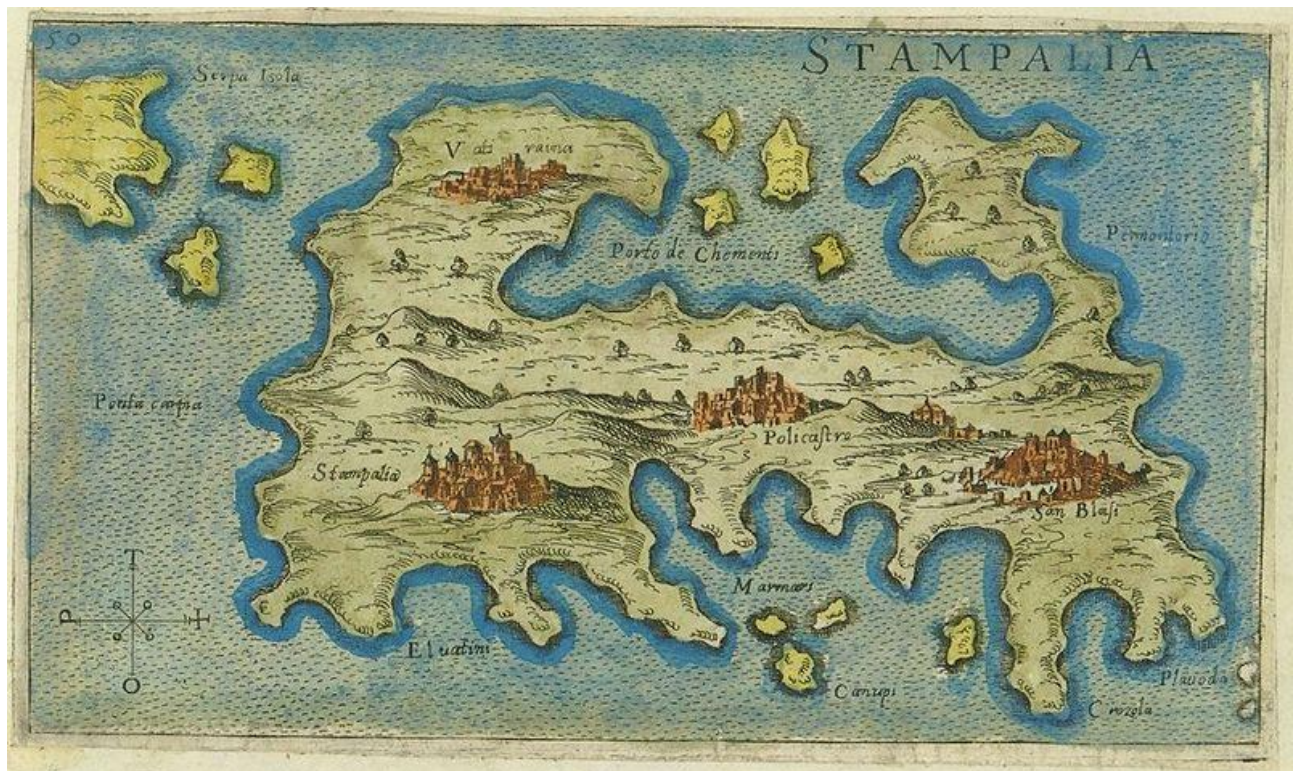
Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 σήμανε την αρχή της Λατινικής κυριαρχίας στο Αιγαίο και τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Μέχρι και την οθωμανική κατάκτηση των νησιών κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα αντίστοιχα, τα νησιά του Αιγαίου θα αλλάζουν αρκετές φορές διακυβέρνηση. Το Δουκάτο του Αρχιπελάγους (ή Δουκάτο της Νάξου) ιδρύεται το 1207 από τον Ενετό αριστοκράτη Μάρκο Σανούδο (*Marco Sanudo*), ανιψιό του απολεσθέντος Δόγη Ενρίκο Νταντόλο (*Enrico Dandolo*) και συμπεριλαμβάνει ως κτήσεις του τις σημερινές Κυκλάδες, καθώς και την Αστυπάλαια η οποία, όπως θα δούμε αργότερα, παραχωρείται το ίδιο έτος στην οικογένεια των Κουερίνι (*Querini-Stampalia*)¹².

Η ιστορία της Δωδεκανήσου κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα ακολουθεί παρόμοια πορεία. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, τα περισσότερα νησιά της Δωδεκανήσου περιέρχονται είτε σε Ενετικά, είτε σε Γενοβέζικα χέρια (τυπικά ή άτυπα) μέχρις ότου, περί το 1309, καταλαμβάνονται από το τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών (*Knights Hospitaller*), στα χέρια των οποίων και θα παραμείνουν μέχρι την Οθωμανική κατάκτηση το 1522. Η ενετοκρατία στο Αιγαίο σηματοδεύεται από σημαντικές διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές. Η εγκαθίδρυση ενός «φεουδαλικού» συστήματος στα νησιά φαίνεται πως ευνοούσε ιδιαίτερος τη νέα άρχουσα τάξη των Λατίνων ευγενών εις βάρος του ντόπιου Ορθόδοξου πληθυσμού και οι οικονομικές πολιτικές που προωθήθηκαν είχαν ως αποτέλεσμα την συσσώρευση του πλούτου στα χέρια των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών. Η διείσδυση του καθολικισμού στα νησιά του Αιγαίου εντοπίζεται την ίδια εποχή, ευνοούμενη από την ίδρυση του Λατινικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, της αρχidiaκονίας Αθηνών, αλλά και την προώθηση Καθολικών επισκόπων σε όλη τη Λατινοκρατούμενη επικράτεια εις βάρος του παραδοσιακού Ορθόδοξου ιερατείου.

Σε ότι αφορά την Αστυπάλαια, το νησί ανακαταλαμβάνεται το 1269 από τον Βυζαντινό ναύαρχο Λικάριο και θα παραμείνει υπό βυζαντινή κυριαρχία για ακόμα πενήντα χρόνια. Το 1310 ωστόσο θα περιέλθει, μαζί με τη γειτονική Νίσυρο, και πάλι στα χέρια της Βενετσιάνικης οικογένειας. Η ανακατάληψή της από τον Τζιοβάνι Κουερίνι II (*Giovanni Querini II*) θα αλλάξει ριζικά τη

¹² Οι οποίοι και θα λάβουν ως συμπλήρωμα του οικογενειακού ονόματός τους το Stampalia από το νησί της Αστυπάλαιας.

φυσιογνωμία του νησιού ενώ το παλαιό μεσαιωνικό της κάστρο θα ανακατασκευαστεί¹³. Παρόλα αυτά, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι δραστηριότητες των Κουερίνι δεν έχαιραν της υποστήριξη της Σινιορίας¹⁴, καθότι γρήγορα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κάθε προσπάθεια αποικισμού του νησιού (ζητήθηκε η άμεση επιστροφή των επίδοξων αποίκων στα νησιά προέλευσής τους), καθώς και να περιορίσουν πάραυτα τις δραστηριότητές του εντός 25 μιλίων (40-50 χλμ.) από το διοικητικό του κέντρο¹⁵.

Χάρτης. Giacomo (Jacomo) Franco, Αστυπάλαια, (1597)

¹³ Volonakis Michael, *The Island of Roses and her Eleven Sisters, or The Dodecanese, From the Earliest Time Down to the Present Day* (Λονδίνο: Franklin Classics, 1922), 256.

¹⁴ Ανώτατο διοικητικό όργανο της Βενετσιάνικης δημοκρατίας γνωστό και ως το Συμβούλιο των Δέκα.

¹⁵ Volonakis, ό.π.,256.

Ένα αρκετά μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που συνοδεύει την ιστορία του Αιγαίου κατά την εποχή της Ενετοκρατίας αναφέρεται στις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες της εποχής. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως η παραγωγή των νησιών της Μεσογείου, με εξαίρεση την καλλιέργεια και εμπορία σπάνιων τοπικών προϊόντων (π.χ. μαστίχα, σφουγγάρι, κ.α.)¹⁶, αφορούσε κατά κύριο λόγο στην καλλιέργεια και εμπορία κρασιού, λαδιού, μαλλιού και σιτηρών. Παρόλα αυτά, ήδη από την εποχή της ακμής των σταυροφορικών κρατιδίων, η καλλιέργεια βαμβακιού και ζαχαροκάλαμου ενθαρρυνόταν στις Ενετικές και Φραγκικές κτήσεις (π.χ. στο Αιγαίο, την Κύπρο, τη Ρόδο, το Μοριά και την Εύβοια)¹⁷, με τα νησιά της Μεσογείου να μονοπωλούν για μεγάλο χρονικό διάστημα την εμπορία ζάχαρης μέχρι την εμφάνιση και εισαγωγή της Μαδεριανής ζάχαρης από το άλλο άκρο του Ατλαντικού κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα¹⁸. Επιπροσθέτως, η πειρατεία και δουλεμπορία στο Αιγαίο φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερος συνήθη φαινόμενα τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και το πρώτο φιρμάνι που απαγόρευσε την αγοραπωλησία λευκών σκλάβων (1830) επί Μαχμούτ II (*Mahmud II*). Παρά την έλλειψη πηγών, λογοτεχνικά έργα όπως το *Αιγαίο στις Φλόγες* του Ιουλίου Βέρν (*L' Archipel en feu*), φαίνεται να εντοπίζουν στα Δωδεκάνησα, συγκεκριμένα στην Αρκάσα της Καρπάθου, το μεγαλύτερο σκλαβοπάζαρο του Αιγαίου εκείνη την εποχή.

Η Ενετοκρατία αδιαμφισβήτητα άφησε το στίγμα της, ορατό ακόμα και σήμερα, στα νησιά του Αιγαίου και τη Δωδεκάνησο. Συνεχίζοντας αυτή τη σύντομη ιστορική αναδρομή, θα εστιάσουμε στη μετάβαση των νησιών στην Οθωμανική κυριαρχία, καθώς και τις διοικητικές και κοινωνικές αλλαγές που αυτή έφερε διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα τους κατά τα επόμενα τετρακόσια περίπου χρόνια.

¹⁶ Κυρίως σε νησιά όπως η Χίος, η Κάλυμνος η Σύμη, η Χάλκη (της Δωδεκανήσου) και το Καστελόριζο.

¹⁷ Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870 A Geohistorical Approach*, 97.

¹⁸ Στο ίδιο, 100.

2.2 Χαρακτηριστικά της Οθωμανικής Νησιωτικής Επικράτειας

Η Οθωμανική κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου θα σημάνει και τη διοικητική ενοποίησή του. Η νησιωτική διοικητική μονάδα που θα εισαχθεί επί Οθωμανών θα περιλαμβάνει τις Κυκλάδες, Σποράδες, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και Αργολικού κόλπου, καθώς και τα κατακτηθέντα Δωδεκάνησα¹⁹, ενώ περί το 1534 - 1535 θα ιδρυθεί η διοικητική περιφέρεια *Algeria-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliğine* η οποία και θα περιλαμβάνει μεγάλο μέρος του χερσαίου και νησιωτικού ελλαδικού χώρου συμπεριλαμβανομένου της Κύπρου, των Δωδεκανήσων και της χερσονήσου του Τσανάκαλε (*Canakkale*).

Σε αντίθεση με τους Ενετούς προκατόχους τους, η νέα οθωμανική διοίκηση αντιμετώπιζε ευνοϊκότερα τον ντόπιο Ορθόδοξο πληθυσμό. Συγκεκριμένα η Greene αναφέρει πως “*οι Οθωμανοί διοικούσαν χαλαρά το Μεσογειακό κόσμο, υπό την έννοια ότι η διακυβέρνησή τους δεν απαιτούσε τη συσσώρευση της αναπτυσσόμενης δύναμης και ζωτικότητας των ντόπιων κοινωνιών [...] της λεκάνης του Αιγαίου*”²⁰. Είναι ενδεικτική η μαρτυρία του Βενετού Isero Cinvran, ο οποίος, μεταξύ άλλων, γράφει περί το 1639: “*η προστασία των κατοίκων [των εναπομεινάντων Ενετικών κτήσεων] είναι εξίσου σημαντική. Πρέπει πάντα να αντιμετωπίζονται καλά προκειμένου να παραμένουν πιστοί και αφοσιωμένοι. Διότι όταν καταπιέζονται και εξαναγκάζονται πολύ σε καταναγκαστική εργασία από τους φεουδάρχες και τους αντιπροσώπους του κράτους, [...] οδηγούνται στην απόγνωση. Εγκαταλείπουν έτσι το βασίλειο [της Κρήτης] και πηγαίνουν στην Τουρκική επικράτεια [...] αφιερώνοντας έτσι τους εαυτούς τους στο κακό και σε ειδεχθείς πράξεις*”²¹. Μάλιστα, μικρά νησιά όπως η Αστυπάλαια έχαιραν χαλαρής διακυβέρνησης και ελάχιστης παρεμβατικότητας, με αποτέλεσμα, σε ορισμένες περιπτώσεις και παρά την ύπαρξη τοπικών μπέηδων, η τοπική «αυτοδιοίκηση» να ανθεί. Φυσικά, μεγαλύτερα νησιά ή νησιά με σημαντικό μουσουλμανικό πληθυσμό, όπως, παραδείγματος χάριν η Κρήτη ή η Κως, υπάγονταν σε αυστηρότερη διοίκηση. Στην Κρήτη μάλιστα, μετά την κατάληψή της, οι Οθωμανοί εγκαθιδρύσανε το Ισλαμικό νομικό σύστημα με υπεύθυνο καδή²². Μπορούμε, συνεπώς, να παρατηρήσουμε, όχι μόνο αισθητές διαφορές στον τρόπο διακυβέρνησης Οθωμανών και Ενετών,

¹⁹ Hadjikyriacou Antonis, ‘Envisioning Insularity in the Ottoman World’, *Markus Wiener Publishers*, 2017, 28.

²⁰ Όπως παρατίθεται στην Greene.,10.

²¹ Στο ίδιο, 58.

²² Στο ίδιο, 172.

αλλά και να υποθέσουμε το ιδιαίτερο καθεστώς στο οποίο περιήλθαν μικρά νησιά όπως η Αστυπάλαια ή άλλα Δωδεκάνησα κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Ωστόσο, παρ' όλες τις αξιοσημείωτες διαφορές, αρκετά σημεία παρέμειναν αναλλοίωτα στη κοινωνική οργάνωση των νησιών. Όπως σημειώνει και ο Σπύρος Ασδραχάς, σε περιόδους επιδημιών ή λοιμού ο κλασικός μηχανισμός διαχωρισμού πληβείων και ευγενών, αγροτών και αστών έμπαινε σε εφαρμογή με τις πύλες των μεγάλων οικισμών να κλείνουν για τον πληθυσμό της υπαίθρου και την αριστοκρατία να βρίσκει καταφύγιο στο καλά οχυρωμένο και εξοπλισμένο οχυρό της πόλης (παραδείγματα και αναφορές για τέτοιου είδους πρακτικές διαθέτουμε από το νησί της Κρήτης και της Ρόδου κατά το 16^ο αιώνα)²³. Επιπροσθέτως, ακριβώς όπως και κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας, τα νησιά διατήρησαν δεσμούς όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και με περιοχές της ηπειρωτικής ενδοχώρας, στην Ανατολή και τη Δύση, διαμορφώνοντας ένα περίπλοκο σύστημα με σκοπό την ανταλλαγή και εμπορεία αγαθών και υπηρεσιών. Τα νησιά της Δωδεκανήσου δεν αποτέλεσαν εξαίρεση: η Κάσος εμπορευόταν σαπούνι, δέρματα, σφουγγάρια, βαμβάκι, караβόπανο και αλάτι, η Σύμη το ίδιο, η Νίσυρος χάλκινα δοχεία και κατσαρολικά, η Κάλυμνος σφουγγάρια, ενώ μεγαλύτερα νησιά όπως η Ρόδος και η Κως συναλλάσσονταν και εμπορευόνταν και με τα μεγάλα λιμάνια Ανατολικής Μεσογείου (για παράδειγμα η Κως έστελνε προϊόντα μέχρι και την Αλεξάνδρεια)²⁴. Οι πρακτικές που συνόδευαν τις λοιπές συναλλαγές και το θαλάσσιο εμπόριο παρέμειναν κατά την Οθωμανική περίοδο παρεμφερείς με αυτές που επί αιώνες ακολουθούσαν στο Βυζάντιο. Έμποροι έκαναν συστηματική χρήση θαλάσσιων δανείων, τα οποία μπορούσαν να εισπραχθούν μετά από ένα ασφαλές ταξίδι. Ασφάλιστρα για επικίνδυνα θαλάσσια ταξίδια ήταν διαθέσιμα, ενώ, σε αντίθεση με τις εμπορικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν επί Ενετοκρατίας, ένα μεγάλο μέρος των διακανονισμών και συναλλαγών συντελούνταν προφορικά δημιουργώντας έτσι μια πλούσια ήμι-προφορική νησιωτική παράδοση²⁵. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι και το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης μεταξύ των νησιών του αρχιπελάγους, φαινόμενο το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται με αμείωτη ένταση μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Αυτή η «εσωτερική διασπορά», ανιχνεύσιμη στα οικογενειακά ονόματα των κατοίκων των διαφόρων νησιών αποκτά, επί Οθωμανικής κυριαρχίας, τεράστιες διαστάσεις, ένδειξη της κινητικότητας που χαρακτήριζε το αρχιπέλαγος την εν λόγω περίοδο.

²³ Hadjikyriacou, ό.π.,8.

²⁴ Στο ίδιο, 13-14.

²⁵ Greene, ό.π.,172.

Όπως ήδη αναφέραμε, πολλά από τα μικρότερα νησιά του Αιγαίου απολάμβαναν ένα καθεστώς ήμι-αυτονομίας. Το γεγονός αυτό δε σήμαινε ωστόσο ότι η Οθωμανική διοίκηση είχε αποκεντρωμένο χαρακτήρα: το κοινοτικό σύστημα διοίκησης που προώθησαν οι Οθωμανοί διατήρησε την Κωνσταντινούπολη ως κέντρο αναφοράς. Αντιπρόσωποι των διαφόρων νησιωτικών κοινοτήτων απευθύνονταν εκ μέρους του νησιού τους στην Υψηλή Πύλη προκειμένου να εκφράσουν τα παράπονά τους και να αναζητήσουν λύσεις σε προβλήματα που μπορεί να μαστίζαν ένα ή και περισσότερα νησιά²⁶.

Ο 19^{ος} αιώνας, περίοδος μεγάλων αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, ίσως αποτελεί τον περισσότερο πολυσυζητημένο αιώνα της Οθωμανικής ιστορίας. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού της διοίκησης, η επανάσταση του 1821 που θα οδηγήσει στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, η γέννηση ενός κοσμικού Ισλάμ (και όχι μόνο), οι εξωτερικές -Ευρωπαϊκές- παρεμβάσεις στις Οθωμανικές υποθέσεις, κ.ο.κ, θα αποτελέσουν κάποιες από τις σημαντικότερες εξελίξεις της εποχής. Παρότι συνηθίζουμε να τοποθετούμε την παρακμή και σταδιακή διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τον 19^ο αιώνα, ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε πάνω απ' όλα μια περίοδο αναδίπλωσης, υψηλής κινητικότητας και αναστοχασμού στα εδάφη της Οθωμανικής επικράτειας. Ιδιαίτερος η περίοδος που χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες μεταρρύθμισης του Οθωμανικού κράτους, γνωστή και ως περίοδος των Τανζιμάτων (~1839-1876), παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον.

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830), πέρα από το γεγονός ότι ταρακούνησε συθέμελα την Οθωμανική αυτοκρατορία, οδήγησε και στην κατάρρευση του Οθωμανικού, ενιαίου θαλάσσιου χώρου. Η απόσχιση της Ρούμελης, της Πελοποννήσου, αλλά και των νησιών του Αργοσαρωνικού και Αργολικού κόλπου, των Σποράδων και των Κυκλάδων απέσπασε σημαντικό τμήμα της Οθωμανικής περιφέρειας. Η σχεδόν δεκαετής συμβολή των Δωδεκανήσων στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης (1821 - 1830) φαίνεται πως δεν στάθηκε αρκετή για τους Ευρωπαίους διπλωμάτες (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) έτσι ώστε να τα εντάξουν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Στα νησιά που παρέμειναν υπό Οθωμανική κυριαρχία (μεταξύ τους και η Αστυπάλαια) αλλά συμμετείχαν ενεργά στην επανάσταση του 1821 επιβλήθηκαν κυρώσεις, που ωστόσο δεν άργησαν να αρθούν περί το 1835 από τον Μαχμούτ II (*Mahmud II*) και την επαναφορά του προνομιακού

²⁶ Hadjikyriacou, ό.π.,28.

καθεστώτος που απολάμβαναν²⁷. Τα προνομιούχα νησιά αποτελούσαν αλφαβητικά: Αστυπάλαια, Ικαρία, Κάλυμνος, Κάρπαθος, Κάσος, Καστελλόριζο, Λέρος, Νίσυρος, Πάτμος, Σύμη, Τήλος και Χάλκη. Ήδη από το 1830, έπειτα από σχετικό φερμάνι, σκλάβοι και αιχμάλωτοι (που είχαν παρθεί είτε κατά τη διάρκεια της επανάστασης είτε αμέσως μετά) αφέθηκαν ελεύθεροι. Μια σύντομη αναφορά και στο περίφημο τανζιμάτ Χατ-ι χουμαγιούν (Hatt-ı Hümayûn)²⁸ του 1856, συνέπεια της Οθωμανικής ήττας κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856), είναι απαραίτητη καθότι εγγυάτο, πέρα από την ανεξαρτησία των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων (*millet*), την εκχώρηση υψηλόβαθμων κρατικών αξιωμάτων και σε μη-Μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Έτσι κι αλλιώς, διαβάζοντας κανείς το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων της Αστυπάλαιας του 19^{ου} αιώνα, αισθάνεται ότι δεν υπήρχε καμία επιβολή οθωμανικής εξουσίας στις σχέσεις των χριστιανών αναφορικά με τις γαμήλιες πρακτικές τους. Η οθωμανική κυβέρνηση αρκέστηκε στο να εισπράττει τον ετήσιο φόρο (*maktu*) από τους νησιώτες και να αποστέλλει έναν Οθωμανό αξιωματούχο, τον σούμπαση ή μουδίρη (*subaşı, müdir*) του οποίου οι αρμοδιότητες περιορίζονταν στο να ελέγχει και να επιτηρεί την εκλογή της δημογεροντίας, να καταγράφει τις γεννήσεις και τους θανάτους και να εξετάζει τα παράπονα των κατοίκων²⁹. Ο Μ. Μιχαηλίδης Νουάρος στο πολύτιμο έργο του για το μοναδικά ιδιαίτερο σύστημα προικοδοσίας και τις γαμήλιες πρακτικές στην Κάρπαθο, παρατηρεί πως το οθωμανικό κράτος αντιπροσωπευόταν στα νησιά από έναν κυβερνητικό διοικητή -τον μουδίρη- ο οποίος δεν μπορούσε να προβεί σε καμία πράξη χωρίς την συγκατάθεση των Δημάρχων, της Δημογεροντίας και των λοιπών τοπικών συμβουλίων³⁰.

Ο 19^{ος} αιώνας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μακρά ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το Βιλαέτι (*Vilayeti*) εισάγεται ως κεντρική διοικητική μονάδα, σαλναμέδες (*salname*)³¹ αρχίζουν να εκδίδονται τακτικά με πληροφορίες από απογραφές, καταγραφές προϊόντων, κρατικών ιδρυμάτων και παντός είδους οικονομικής δραστηριότητας σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της διοίκησης. Το *Βιλαέτι του Αρχιπελάγους ή των Νήσων της*

²⁷ Ηρακλείδου Σοφία, *Μητροπολιτικός Κώδικας της Χάλκης Δωδεκανήσου, Προικοσύμφωνα, Διαθήκες, Δωρητήρια, Πωλητήρια επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Τέλη 19ου Αρχές 20ου αιώνα* (Εκδόσεις Παπαζήση, 2019), 31.

²⁸ Hatt-ı Hümayûn/αυτοκρατορικά διατάγματα.

²⁹ Τσιφτανλής Ζαχαρίας, *Γαμήλιες Συμπεριφορές στο Αιγαίο, Το παράδειγμα της Νισύρου (19ος αι.)* (Αθήνα: Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, 2018), 702–3.

³⁰ Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, 42.

Μεσογείου ιδρύεται το 1867 αποτελούμενο από τα σαντζάκια (sanjak)³² της *Biga* (πρωτεύουσα του Βιλαετίου στη χερσόνησο του Τσανάκαλε), Μυτιλήνης, Χίου, Ρόδου, Λήμνου και Κύπρου, καλύπτοντας έτσι τις εναπομείνουσες νησιωτικές κτήσεις του Οθωμανικού Αιγαίου, ενώ από το 1881 έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναδιοργανώνεται με πρωτεύουσα τη Χίο³³, μετά την ανακήρυξη της Κύπρου ως ανεξάρτητη επαρχία (1870) και την προσάρτηση του Σαντζακιού της *Biga* στο Βιλαέτι της Κωνσταντινούπολης (1877). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Αστυπάλαια φαίνεται να αποτελούσε πιθανότατα μέρος [Ναχιγιέ (*nahiye*)] του Σαντζακιού της Χίου και όχι της Ρόδου (μαζί με μια σειρά νησιών της Δωδεκανήσου όπως η Κάλυμνος, Λέρος, κ.α.), ενώ κάποια στοιχεία για τα δημογραφικά της Δωδεκανήσου μας δίνονται από Οθωμανικούς σαλναμέδες του όπως αυτόν του 1881-1882³⁴, και άλλες, μεταγενέστερες πηγές. Ο χαρακτήρας των οθωμανικών απογραφών επίσης χρίζει μνείας καθότι, σε μεγάλο βαθμό, επρόκειτο για μαθηματικές εκτιμήσεις με βάση την καταγραφή νοικοκυριών και σπιτιών.

Τα Δωδεκάνησα, συμπεριλαμβανομένης της Αστυπάλαιας, θα καταλήξουν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα για ακόμα μια φορά σε Ιταλικά χέρια. Κατά τη διάρκεια του Ιταλο-Τουρκικού πολέμου το 1911 με επίκεντρο τη Λιβύη, η Ιταλία θα καταλάβει τα Δωδεκάνησα και θα τα κρατήσει μέχρι το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την προσάρτησή τους στο Ελληνικό κράτος. Η Αστυπάλαια αποτέλεσε το πρώτο νησί αποβίβασης Ιταλών στρατιωτών (1912) κατά τη διάρκεια του Ιταλο-Τουρκικού πολέμου.

³² Διοικητική περιφέρεια, υποδιαίρεση του Βιλαετίου.

³³ Ηρακλείδου, ό.π., 31.

³⁴ Kemal Karpat, 'Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics', Middle East Studies Association Bulletin, 19, τχ. 2 (1985), 128.

2.3 Η Αστυπάλαια των νεότερων χρόνων

Από τον Μάρτη του 1947 και έπειτα με τον Νόμο 518/1948³⁵ τα Δωδεκάνησα αποτελούν εφεξής ελληνικό έδαφος. Είναι δύσκολο να προσεγγίσουμε τον ακριβή πληθυσμό της νήσου την περίοδο που εξετάζουμε, το γύρισμα δηλαδή στον 20^ο αιώνα. Δεδομένου ότι η Αστυπάλαια δεν ήταν ακόμα προσαρτημένη στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, η εύρεση επίσημης πηγής από την οποία να προκύπτει ο ακριβής πληθυσμός της κατά φύλο ή κατά νοικοκυριό κατέστη δυσχερής. Η πρώτη επίσημη απογραφή πληθυσμού της Δωδεκανήσου από το ελληνικό κράτος πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβρη του 1947³⁶. Ο Αγαπητίδης υποστηρίζει πως υπάρχουν ακόμα άλλες δύο απογραφές πληθυσμού που πραγματοποιήθηκαν το 1931 και 1936 επί Ιταλικής διοίκησης³⁷, τις οποίες όμως δεν κατάφερα να βρω. Στο ίδιο κείμενο υποστηρίζεται πως οποιαδήποτε άλλη απόπειρα καταγραφής πληθυσμού των νήσων της Δωδεκανήσου, κατά την περίοδο της οθωμανικής επικυριαρχίας, κατέστη αδύνατη λόγω της άρνησης των κατοίκων. Προφανώς η υπόθεση αυτή δεν τεκμηριώνεται. Αν απουσιάζουν απογραφικά στοιχεία στα οθωμανικά αρχεία, αυτό συνδέεται με τους χαλαρούς διοικητικούς δεσμούς των μικρών νησιωτικών περιοχών με την κεντρική διοίκηση, οπότε οι παρεχόμενοι στατιστικοί πίνακες πληθυσμού, πριν από το 1947, συνθέτουν περισσότερο εμπειρικά δεδομένα μέσω προφορικών μαρτυριών παρά επίσημη καταγραφή και άρα έγκυρη πηγή πληροφόρησης.

Σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα και με κάθε επιφύλαξη για την ακρίβεια των στοιχείων που αναφέρει, τα νησιά της Δωδεκανήσου δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια στις διάφορες αυξομειώσεις πληθυσμού που σημειώνονται από το 1821 έως το 1961. Η Αστυπάλαια για παράδειγμα καταγράφει σταδιακά ελάττωση του πληθυσμού της κατά το πέρασμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, παρουσιάζοντας μόνο μία μικρή αύξηση μεταξύ 1922 – 1951 την οποία και πάλι θα διαδεχθεί μία μείωση πληθυσμού το 1961 (-14%). Τα μεγαλύτερα μεγέθη στον πληθυσμό της σημειώνονται κατά την περίοδο της ελληνικής επανάστασης το 1821 προσεγγίζοντας τα 3.000 άτομα, ενώ το μικρότερο καταγράφεται το 1922 με ποσοστό 1.370. Σε αντίθεση με την γειτονική

³⁵ Ν.518/1948 ΦΕΚ Α-7/9.1.1948, *Περί προσαρτήσεως της Δωδεκανήσου εις την Ελλάδα*

³⁶ Γεροζήσης Τριαντ. Α., *Δωδεκάνησα: Συνθήκες - Νόμοι - Στατιστικές - Χάρτες 1947 - 1997* (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1998).

³⁷ Αγαπητίδης Σωτήριος, 'Ο Πληθυσμός της Δωδεκανήσου', *Έκδοσις Εταιρείας Νισυριακών Μελετών* 3, τχ. Νισυριακά (1969): 6.

Κω και Λέρο οι οποίες καταγράφουν το μεγαλύτερο ποσοστό πληθυσμού τους το 1931 και 1941 αντίστοιχα, ενώ και οι δύο το 1821 σημειώνουν την μεγαλύτερη πληθυσμιακή ελάττωση.

Εξέλιξις πληθυσμού της Δωδεκανήσου 1821 - 1961

Νήσοι	1821	1850	1900	1910	1912	1917	1922	1931	1936	1941	1947	1951	1961
1 Ρόδος	31.500	33.000	43.000	45.000	45.000	36.560	45.000	54.800	59.933	61.567	55.181	58.946	63.954
2 Κάρπαθος	7.500	8.000	8.500	9.500	8.527	6.930	7.500	6.580	7.861	7.231	7.416	7.069	6.707
3 Κως	11.000	12.000	15.700	16.500	14.570	15.070	16.000	21.170	19.845	18.231	18.545	19.076	18.187
4 Κάλυμνος	5.000	7.600	19.400	20.000	23.200	14.950	15.500	16.500	15.439	14.874	12.227	13.712	14.249
5 Αστυπάλαια	3.000	3.000	2.500	2.000	1.780	1.380	1.370	1.610	1.754	1.771	1.800	1.807	1.558
6 Λέρος	4.500	4.600	6.400	6.000	6.000	4.880	4.000	5.500	7.159	10.979	6.161	7.075	6.626
7 Κάσος	5.250	5.600	6.500	6.700	5.700	1.850	1.760	1.920	1.904	1.367	1.336	1.396	1.422
8 Τήλος	2.000	1.950	1.900	1.850	1.300	2.100	1.160	1.230	1.226	1.131	1.085	1.052	789
9 Σύμη	6.250	8.000	18.000	19.500	22.450	7.300	7.000	9.460	8.182	4.147	4.090	4.003	3.126
10 Πάτμος	4.500	4.000	4.000	3.700	2.720	2.660	2.550	3.208	3.208	2.665	2.736	2.927	2.686
11 Νίσυρος	3.300	3.500	4.700	5.000	5.000	4.300	3.160	3.430	3.404	2.592	2.499	2.327	1.800
12 Χάλκη	1.200	1.500	2.900	3.000	3.215	2.200	1.300	1.790	1.470	754	731	621	523
13 Λειψοί	—	—	—	—	—	—	560	960	981	817	873	885	724
14 Καστελλόριζο	2.500	3.500	8.500	9.000	4.020	2.000	2.700	2.230	2.269	1.111	663	584	481
15 Άγαθονήσι	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	189
Σύνολον	85.000	96.750	142.000	149.530	143.482	102.180	109.560	130.830	132.638	129.285	115.343	121.480	123.021

Πίνακας 1. Αγαπητίδης, (1969)

Η Αστυπάλαια, όπως και το Καστελλόριζο, η Τήλος και η Κάσος παρουσιάζουν μία σταδιακή μείωση κατά το πέρασμα στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, σε αντιδιαστολή με την Ρόδο η οποία κατά το διάστημα 1910 – 1961 απέκτησε αυξητική πορεία πληθυσμιακής ανάπτυξης, φτάνοντας το ποσοστό 63.954 μόνιμου πληθυσμού. Παρότι δεν μπορούμε με ακρίβεια να γνωρίζουμε που οφείλονται αυτές οι μεγάλες αυξομειώσεις εντός του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, μπορούμε να υποθέσουμε πως η μείωση πληθυσμού οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις διάφορες πολεμικές συρράξεις και γεωπολιτικές ανακατατάξεις που συντελέστηκαν την περίοδο εκείνη, αλλά και στις μόνιμες ή προσωρινές μεταναστεύσεις στο εξωτερικό.

Βάσει των πρώτων επίσημων πηγών καταγραφής πληθυσμού και αναλυτικών απογραφικών πινάκων του 1947³⁸, η Αστυπάλαια χωρίζεται σε πέντε απογραφικά τμήματα: Αστυπάλαια, Λιβάδια, Κουνούποι (νησίς), Οφιδούσα (νησίς) και Σύρνα (νήσις) και ανέρχεται σε συνολικό πληθυσμό 1.800 ατόμων, εκ των οποίων καταγράφηκαν 876 άρρενες 924 γυναίκες. Εξετάζοντας

³⁸ Γεροζήσης, ό.π.,247.

τον ανά φύλο και επάγγελμα απογραφικό πίνακα, για την Αστυπάλαια βρίσκουμε πως κατά συντριπτική πλειοψηφία οι άνδρες απασχολούνται στον γεωργικό (84), τεχνίτες (209), κτηνοτροφικό (47), αλιευτικό (14) τομέα, ενώ την κατηγορία *Άνευ Επαγγέλματος* απαρτίζουν αποκλειστικά γυναίκες με (απασχόληση στα οικοκυρικά 592). Ένα μικρό ποσοστό ανδρών επίσης απασχολούνται ως ναυτικοί (45), έμποροι (18), δημόσιοι υπάλληλοι (19), δημοδιδάσκαλοι (7), ιατρικό/υγειονομικό προσωπικό (5) εκ των οποίων η μία είναι γυναίκα μαία και ιερείς (2)³⁹. Συνεπώς, εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα πως το νησί το οποίο αποτελεί αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας, απαρτίζεται από ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό μόνιμου πληθυσμού, το οποίο κατά τα διαθέσιμα στοιχεία, οι μεταναστευτικές κινήσεις οδήγησαν στην πληθυσμιακή του συρρίκνωση, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Η Αστυπάλαια βρίσκεται μεταξύ της Αμοργού, της Ανάφης και της Καλύμνου. Εκτείνεται σε 99 τετραγωνικά χιλιόμετρα με 18 χιλιόμετρα μήκος και 13 χιλιόμετρα πλάτος και με πολυσχιδή ακτογραμμή που διακρίνεται από πληθώρα όρμων και ακρωτηρίων. Η Ταρσούλη στο λαογραφικό ενδιαφέροντος οδοιπορικό της στην Αστυπάλαια καταγράφει τις γυναίκες του νησιού να λένε: «*Ας όψεται η άγωνα γη και το στενόχωρο του τόπου, που γίνονται η αφορμή του αντρίκειου ζενιτεμού*»⁴⁰. Η μεγάλη δυσκολία θαλάσσιας πρόσβασης σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες, σε συνδυασμό με τις πειρατικές επιδρομές, έφερναν συχνά τους κατοίκους του νησιού αντιμέτωπους με οικονομικό μαρασμό και την επακόλουθη διέξοδο στην μετανάστευση. Προς το τέλος δε του 19^{ου} αιώνα και με την υποβάθμιση σημαντικών λιμανιών όπως της γειτονικής Καλύμνου, της Σύρου και της Σύμης για χάρη του Πειραιά, το νησί βρέθηκε πολλές φορές σε οικονομικό και κοινωνικό περιθώριο. Λόγω των συχνών πειρατικών επιδρομών, η οικιστική ανάπτυξη του νησιού αρχικά διαμορφώθηκε εντός του περιγράμματος του μεσαιωνικού κάστρου, το οποίο επανακοιδομήθηκε και στέγασε τους κατοίκους της Χώρας της Αστυπάλαιας αποτελώντας φυσικό αμυντικό οχυρό για τους κατοίκους. Αυτά έως και μέχρι το μεγάλο σεισμό του 1956 ο οποίος προκάλεσε σημαντικές καταστροφές στο κάστρο⁴¹. Ο οικισμός ξεκίνησε να βγαίνει σταδιακά εκτός του κάστρου, όταν τον 18^ο και 19^ο αιώνα οι νησιώτες ανέπτυξαν εμπορική

³⁹ Γεροζήσης, ό.π., 320–322.

⁴⁰ Αθηνά Ταρσούλη, *Αστυπάλαια* (ΑΓΡΑ, 2001), 322.

⁴¹ Είναι γνωστός και ως «σεισμός της Αμοργού», καθώς το επίκεντρο εντοπίστηκε νότια της νήσου Αμοργού στο Αιγαίο. Σημειώθηκε στις 9 Ιουλίου του 1956 και είχε μέγεθος 7,5 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ. Χαρακτηρίστηκε ως ο μεγαλύτερος σεισμός στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα και από τους πιο ισχυρούς στον ευρωπαϊκό χώρο, αφήνοντας πίσω του δεκάδες νεκρούς και τραυματίες και ολοσχερές πολεοδομικές καταστροφές, κυρίως στην Σαντορίνη.

και ναυτική δραστηριότητα μεταφέροντας πια τις οικίες και σε άλλα σημεία του νησιού⁴². Ο εποικισμός του κάστρου αποτέλεσε τον πυρήνα της μετέπειτα οικιστικής ανάπτυξης της ιστορικής Χώρας⁴³ καθώς οι επόμενες οικίες που χτίστηκαν ήταν περιμετρικά αυτού. Τα εσωτερικά σπίτια του κάστρου έφταναν μέχρι δύο ορόφους, ενώ τα εξώκαστρα ήταν εξαρχής τρίπατα, και άρα πιο ψηλά, για αμυντικούς λόγους. Το κάστρο εκτείνεται σε επιφάνεια 4 στρεμμάτων και εκτιμάται ότι στέγαζε τις οικιστικές ανάγκες 1000 κατοίκων (και κατά καιρούς παραπάνω), γεγονός το οποίο εύλογα μας οδηγεί στην εικόνα ενός ασφυκτικά δομημένου οικισμού. Στα δίπατα ή τρίπατα σπίτια, κάθε στάθμη αποτελούσε και ένα ξεχωριστό νοικοκυριό, με μέσο όρο εσωτερικών διαστάσεων 3.00 – 3.50 x 5.00 – 7.50 μ., διαστάσεις στις οποίες έπρεπε να καλυφθούν οι καθημερινές ανάγκες ύπνου, φύλαξης αγαθών, διημέρευσης και φύλαξης των ζώων, χωρίς την πολυτέλεια της εξωτερικής αυλής που απαντάται σε άλλους τύπους νησιωτικής κατοικίας⁴⁴.

Σημαντικά γνωρίσματα της αστυπαλίτικης αρχιτεκτονικής είναι έως και σήμερα, οι θολωτές πόρτες, τα ψηλά παράθυρα και τα καφασωτά ξύλινα μπαλκόνια με τις εξωτερικές σκάλες. Η εσωτερική δόμηση του αστυπαλίτικου σπιτιού (την οποία όπως θα δούμε παρακάτω αφηγούνται με εναργή τρόπο τα προικοσύμφωνα της παρούσας μελέτης) αποτελείται από το ανώι, το κατώι και ενίοτε το πατάρι⁴⁵. Το κατώι αποτελεί μία μεγάλη θολωτή στενόμακρη κάμαρη που βλέπει στο δρόμο μέσω ενός φεγγίτη ή μίας πόρτας και το ταβάνι συνήθως δομούνται από χοντρά δοκάρια τα οποία στήριζαν το ανώι. Το ανώι συναντιόταν με το κατώι συνήθως διαμέσου μίας εσωτερικής πέτρινης σκάλας ή ξύλινης με καφασωτό κιγκλίδωμα ενώ το πάτωμα ήταν κατά βάση σανιδένιο. Ο εποικισμός της Αστυπάλαιας από τους Querini (1209 - 1537), η κατοίκηση εντός του κάστρου για λόγους ασφαλείας, ο καταστροφικός σεισμός του 1956 και η σταδιακή έξοδος των κατοίκων προς κατοίκηση εκτός του κάστρου, αποτελέσαν καθοριστικά γεγονότα για την σημερινή οικιστική εξέλιξη του νησιού. Πέρα από την Χώρα, οικισμοί αναπτύχθηκαν σταδιακά και στην περιοχή Λιβιάδι (το οποίο αποτελεί από τα πιο εύφορα κομμάτια γης του νησιού έως σήμερα), στη Μαλτεζάνα και στο μικρό ψαροχώρι Βαθύ.

⁴² Γεωργαλλή Μαρία - Χριστίνα, 'Χώρας Αστυπάλαιας - Χώρα Αμοργού: Συγκριτική εξέλιξη και μορφολογία' ΙΘ', τχ. Δωδεκανησιακά Χρονικά (2005): 138–57.

⁴³ Στο ίδιο, 140-142.

⁴⁴ Στο ίδιο, 143-148.

⁴⁵ Ταρσούλη, ό.π., 310–15.

Χώρα Αστυπάλαιας, αρχές 20^{ου} αιώνα. πηγή: <http://1dim-astyp.dod.sch.gr/wordpress/>

Κατοικίες εντός και γύρω από το κάστρο, Χώρα Αστυπάλαιας, πηγή: <http://1dim-astyp.dod.sch.gr/wordpress/>

2.4 Προικοσύμφωνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Για την καλύτερη κατανόηση του αντικειμένου της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας είναι αναγκαίο να επισημανθούν κάποια στοιχεία για τα προικοσύμφωνα, και να σκιαγραφηθεί ο ρόλος που διαδραμάτισαν την περίοδο που μελετάμε, δηλαδή της στροφής από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα.

Προίκα αποτελούν οι γαμήλιες παροχές που προσφέρονται από την νύφη ή την οικογένεια της στον γαμπρό ή την οικογένεια του⁴⁶. Συνθέτουν μία pre-mortem πρακτική μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων που παραχωρούνται εν όψει του γάμου, ως μερίδιο από το σύνολο της οικογενειακής περιουσίας. Τα αγαθά που μεταβιβάζονται συνιστούν ακίνητα ή κινητά στοιχεία, τα οποία δίδονται συνηθέστερα από την πλευρά της νύφης στο γαμπρό, προκειμένου να εξασφαλισθεί οικονομικά η νέα οικογένεια. Στην Ελλάδα η διάταξη του Αστικού Κώδικα (άρθρο 1406) που ίσχυε από το 1946 έως το 1983, όριζε την προίκα ως εξής: «*Προιξ είναι η υπό της γυναικός ή άλλου χάριν αυτής παρεχομένη εις τον άνδρα περιουσία προς ανακούφισιν των βαρών του γάμου*»⁴⁷.

Όπως συνέβαινε στις περισσότερες ελληνόφωνες χριστιανικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι προίκες αποτελούσαν αναφαίρετο δικαίωμα των συζύγων. Σε πολλές περιπτώσεις κυρίως στο νησιωτικό Αιγαίο, όπως και σε αυτή της Αστυπάλαιας, συναντούμε παράλληλη προίκιση αρρένων και γυναικών. Η προικοδοσία καθίσταται νομικά έγκυρη με την υπογραφή του προικοσυμφώνου και από τα δυο μέρη. Φαίνεται πως τα έγγραφα αυτά αποτελούσαν κυρίως αποδεικτικό τεκμήριο, καθώς δίχως αυτά, το περιεχόμενο της προίκας δεν είχε καμία υπόσταση. Στην περίοδο που εξετάζεται τα προικοσύμφωνα συνιστούν αφενός κοινωνική υποχρέωση και αφετέρου νομική κατοχύρωση. Η σωστή σύνταξη του προικοσυμφώνου προσέδιδε επισημότερη εικόνα στο έγγραφο, το οποίο ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί στις αρχές και στα δικαστήρια ως νομική απόδειξη σε περιπτώσεις περιουσιακών

⁴⁶ Τσαούσης Δημήτριος Γ., *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας* (Αθήνα: Gutenberg, 1989), 230.

⁴⁷ Τσαούσης, ό.π., 230.

αμφισβητήσεων και διενέξεων. Να σημειωθεί ότι ο θεσμός της προίκας ήταν άγνωστος στο οθωμανικό δίκαιο⁴⁸.

Νοταριακά έγγραφα, επομένως και προικοσύμφωνα, που να χρονολογούνται πριν από τον 19^ο αιώνα, δεν εμφανίζουν την πυκνότητα που παρατηρείται στη συνέχεια, γεγονός που οφείλεται και στην για διάφορους λόγους καταστροφή τους⁴⁹. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, οι Μητροπόλεις και οι δικαιοδοτικοί τους θεσμοί, αρμόδια από την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας για την διαχείριση των οικογενειακών και κληρονομικών υποθέσεων των χριστιανών, και στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης των οθωμανικών δικαιοδοτικών θεσμών, άρχισαν να τηρούν με συστηματικό και ομοιόμορφο τρόπο την καταγραφή και διαφύλαξη των σχετικών δικαιπραξιών⁵⁰. Έτσι ίσως εξηγείται και η ύπαρξη της πλειοψηφίας των διαθέσιμων κωδίκων κυρίως από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και έπειτα. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται να επιχειρείται μία σημαντική προσπάθεια συγκρότησης νομικών εγγράφων στις χριστιανικές κοινότητες. Οθωμανική διοίκηση και Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως συντονίζονται δραστήρια τουλάχιστον από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, προς την επίτευξη μίας πιο οργανωμένης και αποτελεσματικής εφαρμογής των νομοθετικών πλαισίων.

Το προικοσύμφωνο φαίνεται να δίνει «ζωή» στη σύσταση της προίκας. Και αυτό μπορεί να γίνει εμφανές από τον τρόπο που συντάσσονταν. Για να είναι έγκυρο ένα προικοσύμφωνο πρέπει να συντάσσεται ενώπιον κληρικών, να μαρτυρείται από τον διορισμένο από τον αρχιερέα (Μητροπολίτη) κληρικό, ή από τον κατά καιρούς επίτροπο του ιερέα. Κατά την πατριαρχική εγκύκλιο του Πατριάρχη Γρηγορίου το 1868, ορίζεται ότι τα προικοσύμφωνα πρέπει να συντάσσονται κατά την ημέρα των αρραβώνων, να υπογράφονται από αμότερα τα μέρη και να μαρτυρούνται από τον ιερατικό προϊστάμενο και τους πρόκριτους, οι οποίοι οφείλουν να παρευρίσκονται και κατά την σύνταξη του⁵¹. Επίσης για να έχει νομική ισχύ και επισημότητα το

⁴⁸ Βισβίλης Ιάκωβος Τ., *Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Αθήνα: Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, 1965), 6.

⁴⁹ Μολοντί βρίσκουμε χαρακτηριστικές μαρτυρίες ήδη από το 1701 όταν ο πατριάρχης Κων/λεως Καλλίνικος Β' ο Ακαρνάν απαιτεί να εγγράφεται στον κώδικα κάθε Μητρόπολης «*το ἴσον του προικοσυμφώνου*», αλλά και το 1796 ο επίσκοπος Κοζάνης Θεόφιλος με αυστηρότητα εντελλόταν στους πιστούς, αφού συνταχθούν τα προικοσύμφωνα ενώπιον των κληρικών, να διαφυλάσσονται έπειτα σε ξεχωριστό κώδικα. βλ. Τσιρπανλής Ζ., 2018, σελ. 27.

⁵⁰ Βισβίλης, ό.π.,4.

⁵¹ Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου, 'Μνηστεία και γαμήλιες Παροχές στη Νομολογία των Δικαστηρίων της Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων και Κοζάνης (18ος - 20ος αιώνας)' (Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Τμήμα Νομικής, 2006), 235.

προικοσύμφωνο, οριζόταν απαραίτητως η αναγραφή ημερομηνίας και τόπου σύνταξης, τα στοιχεία των συμβαλλομένων και η περιγραφή των προικίων αντικειμένων και της αξίας τους⁵². Στο οικογενειακό δίκαιο της εποχής αναγνωρίζεται και ο τύπος του ιδιωτικού προικοσυμβολαίου, που συντάσσεται από πρόσωπο εκλογής των δύο οικογενειών, παρουσία τουλάχιστον δύο «ικανών» μαρτύρων. Με την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στο ελληνικό ανεξάρτητο κράτος, ζητήματα που είχε στην αρμοδιότητα του το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο, θα εκδικάζονται πλέον από τα πολιτικά δικαστήρια.

Κατά την οθωμανική περίοδο επικράτησε το μεταβυζαντινό δίκαιο, το οποίο περιλαμβάνει σειρά ρυθμίσεων για τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από τον σουλτάνο στην Ορθόδοξη Εκκλησία περιλάμβαναν περιορισμένη δικαιοδοτική εξουσία επί των ορθοδόξων υπηκόων της αυτοκρατορίας, η οποία ασκούνταν από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τον ανώτερο κλήρο. Η δικαιοδοσία τους αφορούσε πτυχές του αστικού δικαίου (γάμους, διαζύγια, διαθήκες) καθώς και σε εκκλησιαστικές διαφορές. Η σαρία (ο ισλαμικός θρησκευτικός νόμος) ήταν αναπόφευκτα παρούσα και το δικαίωμα προσφυγής στις τούρκικες αρχές υπήρχε πάντα, εφόσον οι διαφορές δεν υπάγονταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των χριστιανικών δικαιοδοτικών θεσμών: για παράδειγμα, στις εξ αδιαθέτου κληρονομικές διαφορές, οι χριστιανοί μπορούσαν να επιλέξουν την Μητρόπολη ή τον Καδή. Γνωρίζουμε πως τα μεγάλα νησιά αποτελούσαν την έδρα ενός καδή (οθωμανός δικαστής) του οποίου η δικαιοδοσία επεκτεινόταν και σε άλλα νησιά. Στις αρμοδιότητες του καδή υπάγονταν η έκδοση τίτλων ιδιοκτησίας και η επικύρωση πράξεων και ποινών⁵³.

Κάθε Μητρόπολη είχε το δικό της «Εκκλησιαστικό Συμβούλιο» ή Εκκλησιαστικό Δικαστήριο που εφάρμοζε το ισχύον οικογενειακό δίκαιο, όπως αυτό αποτυπωνόταν στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η οποία αποτελούσε μία σύντομη και χρηστική εκδοχή της Βυζαντινής νομοθεσίας, μεταγλωττισμένη στη δημόδη ελληνική γλώσσα από τον Αλέξιο Σπανό⁵⁴. Πατριαρχικές και μητροπολιτικές εγκύκλιοι έρχονται επίσης να τροποποιήσουν τις διατάξεις του βυζαντινού δικαϊκού πλέγματος. Το 1839 ξεκινά η περίοδος των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων προκειμένου να αναχαιτιστεί η παρακμιακή πορεία της αυτοκρατορίας, με τα

⁵² Διάφα-Καμπουρίδου, ό.π.,236–37.

⁵³ Kasdagli, ό.π.,263.

⁵⁴ Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, μτφρ. Σπανός Α., *Η Εξάβιβλος, εις κοινής γλώσσας μεταφρασθείσα* (Βενετία, 1744).

δύο γνωστά διατάγματα Χατ-ι σερίφ (1839) και Χατ-ι χουμαγιούν (1856). Το 1862 και σε εκτέλεση συναφούς οδηγίας της οθωμανικής κυβέρνησης προς το Πατριαρχείο, συντάχθηκαν και ορίστηκαν κανονισμοί με σκοπό την εναρμόνιση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων προς τις μεταρρυθμίσεις των παραπάνω διαταγμάτων⁵⁵. Οι Κανονισμοί όριζαν την συγκρότηση και τις αρμοδιότητες των δικαστηρίων. Πρωτόδικα δικαστήρια ορίστηκαν το δικαστήριο της Πρωτοσυγκελλίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου καθώς και μικτά συμβούλια (δικαστικά σώματα) των κατά τόπους Αρχιεπισκοπών, Μητροπόλεων και Επισκόπων. Δευτεροβάθμια η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού θρόνου και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο των Πατριαρχείων. Τις υποθέσεις των κατοίκων της επαρχίας της Μητρόπολης εκδίκασε πρωτοδίκως το Επισκοπικό (Μητροπολιτικό) Δικαστήριο, που αποτελούνταν από τον Επίσκοπο ως πρόεδρο, και μέλη της κατά τόπους Δημογεροντίες, με την παρουσία του Γραμματέα της επισκοπής. Τα αντικείμενα εκδίκασης του συγκεκριμένου δικαστηρίου αποτελούσαν α) η σύναψη και λύση μνηστείας και γάμου, β) η διατροφή και διαφορές μεταξύ των συζύγων, γ) το κύρος των διαθηκών, δ) έσοδα και έξοδα σχολείων και νοσοκομείων και μοναστηρίων της επαρχίας, ε) αφιερωτήρια, τράχωμα και προίκια, στ) κληρονομιά⁵⁶.

Η Κάσδαγλη στη μελέτη της για τις Κυκλάδες, αναφέρει πως ο βαθμός εμπλοκής του ισλαμικού δικαίου στις χριστιανικές κοινότητες, δεν μπορεί να εκτιμηθεί πριν ολοκληρωθεί μια συστηματική μελέτη όλων των διαθέσιμων πηγών. Παρόλα αυτά γνωρίζουμε ότι αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους μπορούσαν να σταλούν από την Κωνσταντινούπολη και ότι οι διάδικοι μπορούσαν να προσφύγουν προσωπικά ή διά αντιπροσώπου στην Πύλη. Σε γενικές γραμμές η επιρροή του ισλαμικού δικαίου φαίνεται να ήταν ελάχιστη στις Κυκλάδες, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε σε σημαντικότερες νησίδες με πολλούς μουσουλμανικούς οικισμούς, όπως η Χίος και η Ρόδος ή σε ελληνικές κοινότητες ανάμεσα σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς⁵⁷. Η μελέτη της Σταματογιαννοπούλου στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Λέσβου του 1900, μαρτυρά την προσφυγή των χριστιανών στα κατά τόπους οθωμανικά δικαστήρια⁵⁸.

⁵⁵ Διάφα-Καμπουρίδου, ό.π., 67.

⁵⁶ Στο ίδιο, 68–69.

⁵⁷ Kasdagli, ό.π., 264-267

⁵⁸ Σταματογιαννοπούλου Μαρία, 'Μακράν Κοίτης και Τραπέζης. Συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900', *Μνήμων* 16 (1994): 110.

3. Μετακύλιση γαμήλιων αγαθών

Για τις μεσογειακές κοινωνίες η σύναψη του γάμου δεν αποτελούσε απλά μία στιγμή εορτασμού, αλλά και την κατάληξη διαπραγματεύσεων μεταξύ των δυο μερών σχετικά με τα περιουσιακά αγαθά που μετακινούνται στη νέα συζυγική μονάδα. Η προίκα κατά το γάμο δεν αποτελεί μονάχα μία πτυχή των γαμήλιων συναλλαγών, όπως αποδεικνύουν οι διάφορες εθνογραφικές προσεγγίσεις. Η Ελλάδα αποτέλεσε ένα πρόσφορο έδαφος για ιστορικούς και κοινωνικούς ανθρωπολόγους ως προς την ανάλυση του τρόπου μεταβίβασης της περιουσίας και της σχέσης της με την οργάνωση της συγγένειας. Το σύστημα μεταβίβασης των οικογενειακών αγαθών εμπεριέχει ένα σύνολο κανόνων που ορίζουν τα πρόσωπα αποδέκτες, αλλά και τα αποκλεισμένα πρόσωπα από την μετακύλισή τους, τον χρόνο πραγματοποίησής της και το είδος της περιουσίας που αποδίδεται. Οι Παταταξιάρχης και Πετμεζάς απεικονίζουν σε μελέτη τους στο έργο τους τις πρακτικές μεταβίβασης ιδιοκτησίας ανά την Ελλάδα από τον 18ο έως τον 20ο αιώνα, προτείνοντας μία τυπολογία που λαμβάνει υπόψη της, την γεωγραφική θέση, τις μορφές συγγένειας και την οικονομική δομή κάθε περιφέρειας. Παρακάτω θα παρουσιάσω τις τρεις διακριτές ομάδες του ελλαδικού χώρου, όπως τις αποτυπώνουν οι μελετητές⁵⁹. Η ταξινόμηση εξυπηρετεί την κατανόηση της οργάνωσης της συγγένειας και της μεταβίβασης των οικογενειακών αγαθών στην περίπτωση της Αστυπάλαιας.

⁵⁹ Petmezas Socrates και Papataxiarchis Eythimios, 'The devolution of property and kinship practices in late and post Ottoman ethnic Greek societies. Some demo-economic factors of 19th and 20th century transformations', *Époque moderne et contemporaine*, Mélanges de l'École française de Rome, 1998, 217–41.

3.1 Βόρεια και κεντρική Ελλάδα

Η πρώτη περιοχή που περιγράφεται αφορά τις κτηνοτροφικές, μεικτές αγροτικές οικονομίες της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας. Τα χαρακτηριστικά αυτής της ζώνης είναι η έμφαση στην ισότιμη *post – mortem* κληρονομιά των ανδρών σε ακίνητα και κυρίως κινητά αγαθά (βασικά το ζωϊκό κεφάλαιο), ο αποκλεισμός γυναικών από τα μερίδια της κληρονομιάς και η εμφάνιση της προίκας ως μηδαμινής οικονομικής σημασίας πρακτική⁶⁰. Παράδειγμα αυτού του μοντέλου μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας αποτελούν οι Σαρακατσάνοι, έτσι όπως αναλύονται στην κλασική εθνογραφική μελέτη του J. K. Cambell «*Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*». Για τους Σαρακατσάνους το σημαντικότερο περιουσιακό στοιχείο είναι τα ζώα. Οι γιοι κληρονομούν από τον πατέρα τους ίσο μερίδιο περιουσίας, όταν εκείνος έχει πια φτάσει σε μεγάλη ηλικία, ενώ οι θυγατέρες προικίζονται με είδη οικοσκευής. Αξίζει να σημειωθεί πως ο νεότερος γιος κληρονομεί το μεγαλύτερο σπίτι, προκειμένου να συντηρεί τους γηραιούς γονείς του με τους οποίους συγκατοικεί. Η οικογένεια της νύφης, κατά το γάμο λαμβάνει από τον γαμπρό μία έμμεση προίκα την προγαμιαία δωρεά.

Η έρευνα της Κουτατζόγλου επίσης για την οργάνωση της οικιακής ομάδας στο Συρράκο (1898-1929), απαντά στις κυρίαρχες συνιστώσες αυτού του μοντέλου. Εμφανίζεται ισόμερης απόδοση περιουσίας στους γιούς, η οποία μεταβιβάζεται μόνο μετά τον θάνατο του πατέρα της οικιακής ομάδας. Αντίθετα η θυγατέρα παραλαμβάνει το μερίδιο της γονικής οικιακής περιουσίας με την μορφή προίκας, κατά τη στιγμή του γάμου. Η προίκα αποτελούνταν κυρίως από κινητά αγαθά (οικιακά αντικείμενα) και χρήματα, ενώ σπάνια καταγράφονται στις προίκες γη, ζώα και άλλοι παραγωγικοί πόροι. Η γη μαζί με το ζωϊκό κεφάλαιο που αποτελούσαν τη σημαντική παραγωγική περιουσία, μεταβιβαζόταν στους γιούς. Με την διανομή της προίκας, λήγει οποιαδήποτε δυνατότητα συμμετοχής για τις θυγατέρες στην *τελική κατανομή της γονικής περιουσίας*, καθώς με την προικοδότηση έκλεινε οριστικά το ζήτημα του κληρονομικού μεριδίου για εκείνες. Σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα, μετά την σύναψη του γάμου οι θυγατέρες αποχωρούν και εντάσσονται στο πατρικό νοικοκυριό του συζύγου τους (ανδρο-πατροτοπική εγκατάσταση) προκειμένου να δημιουργήσουν την νέα συζυγική εστία, ενώ οι υιοί παραμένουν

⁶⁰ Petmezas και Papataxiarchis, ό.π.,219.

στο πατρικό τους νοικοκυριό. Συμπεραίνεται λοιπόν πως για τους Συρρακιώτες η μορφή της οικιακής ομάδας διευρύνεται με την συνοίκηση των παντρεμένων υιών με τις οικογένειες τους και τα ανύπαντρα αδέρφια τους, συνιστώντας έναν κύκλο εξέλιξης αρρενογραμμικού προσανατολισμού⁶¹.

Αντίστοιχα ο Αλεξάκης, στη μελέτη της οικογένειας στην Θράκη, αναφέρει ότι η περιουσία μίας οικογένειας αποτελούνταν από γη (χωράφια, βοσκοτόπια), οικίες (σπίτια, μαγαζιά) και ζωικό κεφάλαιο (πρόβατα, χοίροι, γίδες και αγελάδες), αντικείμενα του νοικοκυριού και είδη ένδυσης. Όλη η περιουσία ελεγχόταν κυρίως από τον γηραιότερο άνδρα της οικογένειας (παπούς, πατέρας, μεγαλύτερος αδελφός). Και εδώ οι γιοι παρέμεναν στο σπίτι του πατέρα τους όσο εκείνος ήταν εν ζωή, μαζί με τις δικές τους οικογένειες, εάν είχαν νυμφευθεί. Εξαιρούνταν οι νεαρότεροι υιοί ή και κόρες, οι οποίοι έμεναν μαζί με τους γονείς τους για όσο ζούσαν με σκοπό την φροντίδα τους. Η πατρική περιουσία φαίνεται να μοιράζεται μόνο μεταξύ των αδελφών, ενώ οι κόρες δεν λάμβαναν τίποτα παρά μόνο κάποια λίγα αγαθά προκειμένου να φτιάξουν τα προικιά τους (trousseau). Οι γιοι μαζί με την περιουσία, κληρονομούσαν και τα χρέη της, τα οποία ήταν υποχρεωμένοι να εξοφλήσουν από κοινού. Οι κόρες σπάνια μπορούσαν να κληρονομήσουν ακίνητη ή κινητή περιουσία. Κι εδώ η εγκατάσταση του νέου ζευγαριού ήταν ανδροπατροτοπική. Η διευρυμένη αυτή μορφή οικογένειας διαχωριζόταν, όταν πλέον είχε αυξηθεί τόσο, ώστε το σπίτι να μην μπορεί να στεγάσει όλα τα μέλη της οικιακής ομάδας⁶².

3.2 Νότια Ελλάδα

Η δεύτερη ζώνη όπως την παρουσιάζουν οι Παπαταξιάρχης – Πετμεζάς⁶³, περιλαμβάνει τις πρακτικές μεταβίβασης των αγροτικών κοινοτήτων κυρίως της Ηπειρωτικής Ελλάδας (περιλαμβάνονται εδώ και τα Ιόνια νησιά και η Κρήτη). Σε αυτές τις κοινότητες, οι οποίες ειδικεύονται στην οικογενειακή γεωργία, η προίκα αποτελεί σημαντική στιγμή του συστήματος μεταβίβασης. Η προίκα των γυναικών συνίστατο σε γη, είδη οικοσκευής και οπωσδήποτε όχι από

⁶¹ Καυταντζόγλου Ρωξάνη, 'Συγκρότηση και εξέλιξη της οικιακής ομάδας Συρράκο, 1898-1929' (Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992), 243–50.

⁶² Αλεξάκης Ελευθέριος Π., 'Η Δομή της Ελληνικής Οικογένειας στην Θράκη', *Μνήμων* 5 (1975): 70–74.

⁶³ Petmezas και Papataxiarchis, ό.π., 222.

σπίτι, καθώς και εδώ, όπως και στην προηγούμενη ζώνη, η εγκατάσταση είναι ανδροπατροτοπική. Τα κληρονομικά δικαιώματα των υιών είναι σαφώς πιο ενισχυμένα, ειδικά εάν ακολουθήσουν το πατρογονικό πρότυπο και εγκαθίστανται κοντά στην οικογένεια τους καλλιεργώντας την οικογενειακή γη ή συμμετέχουν στον κοινό καταμερισμό της εργασίας με τους συγγενείς. Κι εδώ τα νεότερα τέκνα παραμένουν στην πατρική οικία φροντίζοντας την παλαιότερη γενιά. Επίσης υπάρχει η τάση εκχρηματισμού των προικών.

Εδώ εντάσσεται η έρευνα της Δασκαλοπούλου – Καπετανάκη για την οικογένεια και τις πρακτικές μεταβίβασης στα Καλαβρυτοχώρια (οικισμοί Σοποτό, Χόβολη και Τσαρούχλι) στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Κατά γενικό κανόνα η γονική περιουσία μεταβιβάζεται στις θυγατέρες με μορφή προίκας και στους υιούς με μορφή κληρονομιάς. Υπεύθυνος για την προίκηση είναι ο πατέρας και σε περίπτωση θανάτου του, τα αρσενικά παιδιά του. Η μητέρα δεν είναι αναγκασμένη να προικοδοτεί τις θυγατέρες της παρά μόνο εάν ο άνδρας της δεν έχει την οικονομική δυνατότητα. Οι θυγατέρες εφόσον έχουν προικιστεί και έχουν υπογράψει παραίτηση στο προικοσυμβόλαιο, δεν έχουν πια κανένα δικαίωμα διεκδίκησης στην οικογενειακή περιουσία, γεγονός που καθιστά την προίκα τους ως ένα είδος πρόωρης κληρονομιάς, όπως αναφέρεται. Η εγκατάσταση των μελλόνυμφων είναι γενικά ανδροπατροτοπική, γι' αυτό και στην προίκηση των θυγατέρων δεν εμφανίζεται οικία, αλλά είδη ένδυσης, οικοσκευές, αγροί, χρήματα και ζώα. Η έρευνα αναφέρει πως κάθε γιος που παντρεύεται έχει στην κατοχή του ένα δωμάτιο εντός του πατρικού σπιτιού «*το μεριό*», στο οποίο διαμένει με την οικογένεια του, εάν έχει νυμφευθεί. Μόνο όταν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα το ζευγάρι εγκαθίσταται σε νέο σπίτι (νεοτοπική εγκατάσταση). Και σε αυτήν την περίπτωση μαζί με τους γέροντες γονείς παραμένει ο νεότερος από τους υιούς, προκειμένου να τους φροντίζει⁶⁴.

Τις γεωργικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες της ορεινής Κρήτης μελέτησε η Saulnier-Thiercelin σε μία ευρύτερη μελέτη των νοταριακών κωδίκων της κοινότητας των Σφακίων από το 1830. Η περιοχή της Κρήτης αποτελεί προνομιακό πεδίο έρευνας, καθώς συνδυάζει έναν νησιωτικό και παράλληλα ορεινό χαρακτήρα. Η συγγραφέας εξετάζοντας τις πρακτικές μεταβίβασης αναφέρει πως ο πλούτος για την εν λόγω ποιμενική κοινωνία, εκτιμάται στο μέγεθος των κοπαδιών και στην έκταση των βοσκοτόπων. Οι κτηνοτρόφοι ενσαρκώνουν το ιδεώδες της

⁶⁴ Δασκαλοπούλου - Καπετανάκη Σοφία, 'Εγκατάσταση, προίκα, κληρονομιά. Κατά φύλα διαφοροποιήσεις', στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993), 298–302.

ελευθερίας, της τιμής και του ανδρισμού, ενώ η εργασία των απλών αγροτών συναρτάται με την φιγούρα του «σκυφτού» χωρικού, προσκολλημένου πάνω στην χαμηλής εισοδηματικής απόδοσης γη, συνώνυμα της εξάρτησης και της φτώχειας. Η διανομή της οικογενειακής περιουσίας μπορεί να συμβεί είτε κατά τον γάμο των τέκνων, είτε κατά τον θάνατο των γονιών. Αυτό έγκειται στην βούληση του αρχηγού της οικογένειας. Σε αυτήν την κοινωνία η αγροτική γη μεταβιβάζεται αμφιπλευρικά, ενώ τα δικαιώματα βοσκής και η ιδιοκτησία γόνιμων χωραφιών για τα ζώα, μεταβιβάζονται αποκλειστικά στους άνδρες. Το πατρογραμμικό σύστημα μεταβίβασης της περιουσίας, εδώ μεταφράζεται αποκλείοντας τις γυναίκες από το τα κυρίαρχα μέσα παραγωγής, ένας συσχετισμός που εκδηλώνει τον τρόπο δομής της οικογένειας. Το πατρικό σπίτι κληρονομείται κατά κύριο λόγο στον νεότερο γιο, ο οποίος συγκατοικεί με την σύζυγο του, και τα τυχόν τέκνα και με τους γονείς του. Και ενώ η ακίνητη περιουσία, ιδίως αυτή που σχετίζεται με την κτηνοτροφία, μεταβιβάζεται συνήθως πατρογραμμικά, η κινητή περιουσία (λευκά είδη, κοσμήματα και ενίοτε αγροί) μεταβιβάζονται μητρογραμμικά. Η συγγραφέας αναφέρει πως αυτή η άνιση κατανομή της οικογενειακής περιουσίας, δεν προκαλεί συγκρούσεις, αφού οι γυναίκες παραδέχονται και αναγνωρίζουν την νομιμότητα της πρακτικής, θεωρώντας ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες: η «γυναικεία» και η «ανδρική» περιουσία, οι οποίες δεν πρέπει να ξεφύγουν από το υφιστάμενο οικογενειακό πλαίσιο⁶⁵.

3.3 Αιγαιακός χώρος

Η τρίτη και τελευταία ζώνη περιλαμβάνει τις ναυτικές και αγροτικές κοινότητες των νησιών του Αιγαίου και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Εδώ η προίκα κατέχει την κυρίαρχη μορφή μετακύλισης των οικογενειακών αγαθών, αφού τα περισσότερα περιουσιακά στοιχεία μεταβιβάζονται με την μορφή προίκας, δηλαδή κατά τον γάμο. Στην γυναικεία προικοδοσία το σπίτι αποτελεί απαραίτητο συστατικό για κάθε προικοσύμφωνο και προϋπόθεση για τον γάμο. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες ζώνες, οι κόρες εδώ είναι περισσότερο προνομιούχες σε σχέση με τους υιούς, καθώς ύστερα από την προίκηση, ελάχιστα αγαθά περισσεύουν για την κληρονομιά ή και την προίκα των ανδρών. Επομένως οι γυναίκες κατέχουν σημαντικότερη περιουσία, γεγονός

⁶⁵ Saulnier-Thiercelin Françoise, 'Αρχές και πρακτικές της διανομής των αγαθών. Το παράδειγμα της Κρήτης', στο *Οικογένεια και Περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο* (Εστία, 1990), 64–72.

που τους αποδίδει ισχυρότερη οικιακή θέση. Σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου προικοδοτούνται τόσο οι κόρες, όσο και οι γιοι κατά τον γάμο, άλλοτε σε ομόφυλες γραμμές και άλλοτε όχι. Σε πολλές περιπτώσεις η προίκιση είναι στενά συνδεδεμένη με την μετάδοση των αντίστοιχων βαπτιστικών ονομάτων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αφού ο προικολήπτης οφείλει να φέρει και το όνομα της καταγωγής της περιουσίας. Είναι επομένως ισχυρή η αρχή της κατά φύλα μεταβίβασης, άλλοτε με πιο αυστηρό τρόπο και άλλοτε με κάποιες παραλλαγές. Ισχυρή είναι επίσης η αρχή της διατήρησης της κυριότητας επί της περιουσίας του κάθε μέρους του συζυγικού πυρήνα, ενώ η περιουσία μεταβιβάζεται στην ρίζα καταγωγής της σε περίπτωση ακληρίας, κατά το αξίωμα *το γονικόν εις το γονικόν*. Σε πολλές περιπτώσεις η προίκιση είναι στενά συνδεδεμένη με την μετάδοση των αντίστοιχων βαπτιστικών ονομάτων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αφού ο προικολήπτης οφείλει να φέρει και το όνομα της καταγωγής της περιουσίας.

Η μελέτη της Ζέη ασχολείται με το σύστημα μεταβίβασης περιουσίας κατά τον γάμο και τον θάνατο στην Πάρο. Κατά γενική εικόνα η περιουσία διανέμεται στα όλα τα νόμιμα τέκνα είτε ως προίκα, είτε ως κληρονομιά. Στην προικοδοσία των θυγατέρων φαίνεται εν πολλοίς να εφαρμόζεται η υπεροχή της πρωτότοκης. Η εικόνα των παριανών προικοσυμφώνων δείχνει πως την πατρογονική κατοικία των γονέων μαζί με το περιεχόμενο της (οικοσκευές) την παίρνει η πρωτότοκη κόρη. Οι υπόλοιπες κόρες εάν υπάρχουν, παίρνουν από ένα σπίτι, κάποια αγροτικά ακίνητα αλλά και συχνά εργαστήρια και μαγαζιά. Στην Πάρο προικίζονται και τα αρσενικά παιδιά αλλά με λιγότερο σημαντικά ακίνητα, εφόσον τα περισσότερα παρέχονται στις κόρες. Η Ζέη σημειώνει πως η προίκα της γυναίκας ήταν αυτή που είχε την μεγαλύτερη βαρύτητα και με το σημαντικότερο οικονομικό βάρος. Ειδικά αυτή της πρωτοθυγατέρας η οποία μαζί με την πατρογονική κατοικία, λάμβανε και όλο το *μεταφυσικό ειδικό βάρος* που συνεπάγεται αυτή, καθώς αποτελεί τον τόπο που έζησαν οι πρόγονοι της, οι γονείς της και την εστία αναπαραγωγής της δικής της γενιάς. Στη γυναίκα μεταβιβάζονται τα πιο σημαντικά ακίνητα, αυτά με τους περισσότερους ορόφους στις καλύτερες συνοικίες αλλά και τα πιο γόνιμα χωράφια. Η συγγραφέας τονίζει πως στα έγγραφα η προίκα της γυναίκας αναφέρεται ως *ανώλεθρος, σιδηροκέφαλος*, που δεν μετέχει σε εξόφληση χρεών και δεν υποθηκεύεται. Ο σύζυγος δεν έχει κανένα κληρονομικό

δικαίωμα στην προίκα της συζύγου του σε περίπτωση θανάτου χωρίς παιδιά, ενώ μόνο τα αγαθά που αποκτήθηκαν κατά την διάρκεια του γάμου μπορούν να διατεθούν αυτοβούλως⁶⁶.

Ακόμα ένα κυκλαδίτικο νησί του οποίου οι κώδικες έχουν μελετηθεί συστηματικά είναι η Νάξος. Η Κάσδαγλη αξιοποιώντας συμβολαιογραφικά έγγραφα από το 1500-1800, αναδεικνύει σημαντικές πτυχές του οικογενειακού εθιμικού δικαίου για το εν λόγω νησί. Το μεγαλύτερο μέρος της οικογενειακής περιουσίας δινόταν κατά το γάμο με την μορφή προίκας, σε όλα τα παιδιά ανεξαρτήτως φύλου. Η συγγραφέας αναφέρει πως στην Νάξο απαντάται η ομόφυλη γραμμή μεταβίβασης περιουσίας κατά το γάμο. Η πρωτότοκη κόρη που αναμένεται να συνεχίσει την γυναικεία γενιά, πρέπει να έχει το όνομα της εκ μητρός γιαγιάς της και λαμβάνει στην προίκιση το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας της. Ο πρωτότοκος γιος που συνεχίζει την ανδρική γραμμή γενεών, έχοντας το όνομα του εκ πατρός παππού του, λαμβάνει αντίστοιχα κατά το γάμο το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του. Στο δευτερότοκο αγόρι και στο δευτερότοκο κορίτσι, που θα δημιουργούσαν τις δευτερεύουσες γραμμές καταγωγής, μεταβιβάζονται αν είναι δυνατόν, τα ονόματα και η περιουσία του εκ μητρός παππού του και της εκ πατρός γιαγιάς της αντίστοιχα. Η Κάσδαγλη πιστοποιεί ότι στο 98% των περιπτώσεων του δείγματος της, στα γυναικεία μερίδια περιλαμβάνεται η μεταβίβαση σπιτιού. Το περιουσιακό κεφάλαιο που ενωνόταν κατά τον γάμο αποτελούσε την οικογενειακή περιουσία, την οποία διαχειριζόταν ο σύζυγος, χωρίς όμως να την ορίζει ή να την διαθέτει κατά βούληση. Οι απόγονοι του γάμου είχαν προτεραιότητα στην κληρονομιά, ενώ εν ελλείψει αυτών η περιουσία επέστρεφε στην ρίζα καταγωγής της ή στους πλησιέστερους συγγενείς. Σύμφωνα με το έθιμο κάθε σύντροφος παρέμενε ξένος προς την κληρονομιά καταγωγής του άλλου. Περιουσία που προσαυξήθηκε από τους συζύγους με αυτόκτητο τρόπο κατά τον γάμο, αποτελεί από κοινού ιδιοκτησία τους. Η συγγραφέας τονίζει, πως μεταξύ άλλων το κυκλαδίτικο αυτό σύστημα κληρονομιάς, σήμαινε την διατήρηση και αναπαραγωγή στενών σχέσεων των συζύγων με τις αντίστοιχες εξ' αίματος συγγενείς τους. Επίσης σημειώνει πως η συγκριτική ανάλυση των εθιμικών συστημάτων, αποκαλύπτει πως κατά την ανάπτυξη τους, η ανάγκη προσαρμογής σε νέες κοινωνικές απαιτήσεις σε διάφορα συμφέροντα, έκανε τα εν λόγω συστήματα να μοιραστούν κοινές αρχές αλλά και διαφορές.

⁶⁶ Ζέη Ελευθερία, 'Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα', *Τα Ιστορικά*, τχ. τ. 20 (1994): 53-63.

Συμπεραίνει πως οι αποκλίσεις είναι τέτοιες έτσι ώστε μία άκριτη γενίκευση, ενδεχομένως να κατέληγε σε αυθαίρετα συμπεράσματα⁶⁷.

Η μελέτη της Καλπουρτζή επίσης για την Νάξο, βασισμένη σε δικαιοπρακτικά του 17^{ου} αιώνα, παρουσιάζει ένα πιο ευέλικτο σύστημα μεταβίβασης στο νησί. Η συγγραφέας υποστηρίζει πως εμφανίζεται μία μοναδική μορφή συστήματος μεταβίβασης στο σύνολο των τεκμηρίων που μελέτησε, αλλά μείξη μορφών. Τα έγγραφα των Λατίνων ευγενών καταγράφουν μία τάση εφαρμογής του συστήματος των κατ' άρρενα γραμμή πρωτοτοκιών. Ωστόσο τα ίδια έγγραφα αναφέρουν συγχρόνως πολλές εναλλακτικές λύσεις, γεγονός το οποίο μαρτυρά την δυσκολία της αυστηρής εφαρμογής του εθιμικού κανόνα, η οποία ενδεχομένως να οφείλεται και στη δημογραφική ανεπάρκεια κάθε κοινότητας. Γι' αυτό σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε γιος η μεταβίβαση των αγαθών ορίζεται σε ένα ή όλα τα θηλυκά αδέλφια. Αντίστοιχες μείξεις συστημάτων συναντώνται και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, όπου προικώα κληρονομιά φαίνεται να συγκροτούν τόσο τα προικώα της μητέρας όσο και του πατέρα, καθώς και τα επίκτητα περιουσιακά τους στοιχεία. Παράλληλα δεν λείπουν ενδείξεις που εμφανίζουν τον μερισμό της μητρικής περιουσίας στα κορίτσια και της ανδρικής στα αγόρια. Για την Καλπουρτζή κανόνας που παραμένει σταθερός στο Αιγαίο είναι πως σε περίπτωση ατεκνίας, η προίκα επιστρέφει στη ρίζα καταγωγής της, δηλαδή τους προικοδότες γονείς. Παρατηρεί πως στην Νάξο την δεδομένη χρονική περίοδο, δεν συναντάται ευρέως εμπεδωμένος ο κανόνας της κατά φύλα μεταβίβασης αγαθών και άρα δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο καθολικό συμπέρασμα για την ύπαρξη μίας αρσενικής και μίας θηλυκής γενεάς, η καθεμία από τις οποίες θα διεκδικούσε και την γενεαλόγηση των παιδιών του αντίστοιχου φύλου⁶⁸. Τα προικοσύμφωνα της Νάξου σε σχέση με αυτά της Μυκόνου μελέτησε και ο Δοξιάδης, θεωρώντας πως η αρχή της κατά φύλο μεταβίβασης συναντάται και στα δύο νησιά, ενώ δεν ήταν ασυνήθιστο ο πατέρας να προσθέτει την περιουσία του και στην προίκα της κόρης ή η μητέρα να κάνει το ίδιο σε εκείνη του γιού της⁶⁹.

Στοιχεία για το σύστημα μεταβίβασης στη Σέριφο διαθέτουμε από την διατριβή της Λιάτα, η οποία αναφέρει πως και εκεί εμφανίζεται ταυτόχρονη προίκιση αρρένων και θηλέων κατά τη

⁶⁷ Kasdagli, ό.π.,268–71.

⁶⁸ Καλπουρτζή Εύα, *Συγγενικές Σχέσεις και Στρατηγικές Ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001), 86–107.

⁶⁹ Doxiadis Evdoxios, 'Kin and Marriage in Two Aegean Islands at the End of the Eighteenth Century', στο *Across the Religious Divide Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2009), 240.

στιγμή του γάμου. Η γυναικεία προίκα δεν αποτελείται μόνον από αγρούς αλλά και από σπίτι, ενώ σπάνιες είναι οι περιπτώσεις που οικία συναντάται στην ανδρική προίκα⁷⁰.

3.4 Τα Δωδεκάνησα

Φεύγοντας από τα νησιά των Κυκλάδων και περνώντας σε αυτά της Δωδεκανήσου, η προσέγγιση της κατανομής της περιουσίας κατά φύλο απαντάται αναμφισβήτητα στην καθαρότερη της μορφή, στο σπάνιο σύστημα προικοδοσίας της Καρπάθου, το λεγόμενο *κανακαρίκι*. Η πρώτη περιγραφή και μελέτη του συστήματος αυτού ήλθε από τον Μιχαήλ Μιχαηλίδη - Νουάρο το 1926⁷¹. Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος ήταν νομικός στο επάγγελμα με καταγωγή από την Κάρπαθο και κατά τη διάρκεια του βίου του εργάστηκε με αξιοσημείωτο ζήλο για την συλλογή τοπικών νομικών εθίμων, τόσο για το νησί καταγωγής του, όσο και για ολόκληρη τη Δωδεκάνησο. Το έργο του με τίτλο «*Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου*» αποτελεί μία συγκριτική μελέτη των συλλεχθέντων δωδεκανησιακών οικογενειακών εθίμων, επικεντρωμένο πάντα στο ιδιαίτερο τοπικό έθιμο της Καρπάθου. Σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν το σύστημα της Καρπάθου, το πρωτότοκο κορίτσι (*κανακάρα*) κληρονομεί ολόκληρη την προικώα περιουσία της μητέρας της και το πρωτότοκο αγόρι (*κανακάρης*) ολόκληρη την προικώα περιουσία του πατέρα του, υπό τον όρο ότι τα δύο αυτά πρωτότοκα παιδιά φέρουν το όνομα της εκ μητρός γιαγιάς της και του εκ πατρός παππού του αντίστοιχα. Ο συγγραφέας αναφέρει πως η κατά φύλο ονομασία του πρώτου υιού και της πρώτης κόρης, όπως περιγράφεται παραπάνω, ήταν γενικός κανόνας στην Κάρπαθο, και αν τα πρωτότοκα τέκνα δεν φέρουν την κατάλληλη ονομασία, η περιουσία είναι αδύνατον να μεταβιβασθεί. Στην σπάνια περίπτωση που η οικογένεια αποκτήσει μόνο ένα τέκνο, αναγκαστικά η περιουσία και των δύο γονέων, μεταβιβάζεται σε εκείνο και ονομάζεται *διπλοκανακάρης/α*. Στην συνέχεια ο διπλοκανακάρης κληρονόμος οφείλει να μεταβιβάσει με την σειρά του στα τέκνα του την περιουσία των γονέων του, διαχωρίζοντας την σε πατρική και μητρική με τέτοιον τρόπο έτσι ώστε να ακολουθεί τον εθιμικό κανόνα. Δεν πρόκειται λοιπόν μόνο για έναν θεσμό πρωτοτοκίων, αλλά για ένα σύστημα κατά φύλο συνέχειας των

⁷⁰ Λιάτα Ευτυχία, 'Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος - 19ος αιώνας) Συμβολή στη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών δομών και του κοινοτικού συστήματος' (Ρέθυμνο, 1986), 41.

⁷¹ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., 6-83.

γενεών. Το έθιμο κι εδώ ορίζει πως μόνον η γονική κληρονομική περιουσία ακολουθεί τους παραπάνω κανόνες, ενώ η ακίνητη περιουσία που αποκτήθηκε με αγορά ή με άλλον επίκτητο τρόπο κατά την διάρκεια του γάμου, διανέμεται κατά βούληση από τους συζύγους. Τέλος σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται κοινοκτημοσύνη της κληρονομηθείσας περιουσίας από τους συζύγους⁷².

Το εθνογραφικό έργο του Vernier⁷³ για την κοινωνία της Καρπάθου, προεκτείνει την μελέτη του τοπικού συστήματος μεταβίβασης και αναδεικνύει πώς οι οικογένειες χρησιμοποιούν τους γάμους, στο πλαίσιο στρατηγικών που μεταξύ άλλων, αποσκοπούν στην αποκατάσταση, διατήρηση και συσσώρευση του οικονομικού και συμβολικού τους κεφαλαίου. Όπως είδαμε, η τάξη των κανακάρηδων αποτελούνταν αποκλειστικά από πρωτότοκα παιδιά και των δύο φύλων. Εδώ λοιπόν, η αρχή της ηλικιακής υπεροχής συνδυάζεται με το φύλο. Οι υστερότοκοι και των δύο φύλων δεν είχαν κανένα δικαίωμα συμμετοχής στην οικογενειακή περιουσία. Σύμφωνα με τον Vernier οι γονείς με τα υστερότοκα παιδιά τους αποτραβιούνταν στο πατρικό τους σπίτι μετά τον γάμο της πρωτότοκης θυγατέρας, η οποία θα πάει να μείνει με τον σύζυγο της στο σπίτι που της μεταβιβάζει η μητέρα της (μητροτοπική γυναικοτοπική εγκατάσταση). Οι ανύπανδρες υστερότοκες κόρες δούλευαν συνήθως στα σπίτια ή στα χωράφια των πρωτότοκων αδελφών τους, συχνά χωρίς αμοιβή. Οι πρωτότοκες κανακάρες ασχολούνταν κυρίως με το σπίτι και τα παιδιά, ενώ οι υστερότοκες με τις κυριότητες γεωργικές εργασίες. Η σχέση εκμετάλλευσης των υστερότοκων κοριτσιών από τα πρωτότοκα αδέρφια τους διαρθρωνόταν με βάση το τοπικό σύστημα μεταβίβασης αγαθών, που καθιστούσε τις υστερότοκες οικονομικά εξαρτημένες. Στους πρωτότοκους δίδονταν χωράφια, αλώνια, ζώα, εξοπλισμός του σπιτιού, λίρες και εάν υπήρχαν ιδιωτικές εκκλησίες και μύλοι. Αυτό που διέκρινε τους κανακάρηδες δεν ήταν τόσο η έκταση της περιουσίας τους, αλλά και το είδος της. Οι αγροί που κατείχαν ήταν οι πιο εύφοροι και απέφεραν περισσότερη σοδιά, ενώ συχνά ήταν οι μόνοι ιδιοκτήτες βοδιών, αφού αυτά χρησιμοποιούνταν για να σέρνουν το άροτρο στα χωράφια, την στιγμή που άλλοι χρησιμοποιούσαν το υνί. Το σύνολο της περιουσίας των κανακάρηδων, αποτελούσε μεν πηγή πλουτισμού που κάλυπτε τις ανάγκες τους, αλλά και πηγή κοινωνικού κύρους. Προκειμένου να διαφυλαχθεί το οικονομικό και συμβολικό κεφάλαιο της κάθε οικογένειας, οι πρωτότοκοι απέβλεπαν σε γάμο με άλλους

⁷² Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., 7–30.

⁷³ Vernier Bernard και (επιμ.) Ευθύμης Παπαταξιάρχης, *Η κοινωνική γένεση των Αισθημάτων: Πρωτότοκοι και Υστερότοκοι στην Κάρπαθο* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001).

πρωτότοκους. Ο συγγραφέας τονίζει πως σε μία νησιωτική κοινωνία όπου οι δυνατότητες πλουτισμού ήταν περιορισμένες, η μόνη πιθανότητα να βρουν οι πρωτότοκοι/ες ένα επίπεδο ζωής όπως αυτό που είχαν συνηθίσει, ήταν μόνον αν παντρεύονταν πρωτότοκους/ες με αντίστοιχη περιουσία. Γι' αυτό οι επιγαμίες ανάμεσα σε κανακάρηδες και άλλες τάξεις ήταν αδύνατες. Η κοινωνική ταξινόμηση του καθενός προσδιοριζόταν από το οικονομικό αλλά και συμβολικό μέγεθος της πατρογονικής του κληρονομιάς. Ο Vernier εν τέλει συμπεραίνει πως όλες οι γαμήλιες πρακτικές των κανακάρηδων αποσκοπούν στην διατήρηση και αύξηση του οικονομικού και συμβολικού τους κεφαλαίου και στην αναπαραγωγή και σταθεροποίηση της υπάρχουσας κοινωνικής δομής. Καταλήγει πως η καρπαθιακή κοινωνία μεταμόρφωσε με έναν έξυπνο τρόπο τις ταξικές σχέσεις, με τις συγγενικές ώστε στα πλαίσια της ιερότητας της οικογένειας, να αποτραπεί οποιαδήποτε αμφισβήτηση της κοινωνικής τάξης⁷⁴.

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, μεγάλο μέρος των δωδεκανησιακού εθιμικού δικαίου σώζεται στο έργο του Μιχαηλίδη - Νουάρου. Ο συγγραφέας προκειμένου να συλλέξει το ισχύον εθιμικό δίκαιο από όλα τα νησιά του αρχιπελάγους αλλά κυρίως από τα Δωδεκάνησα, απέστειλε ερωτήσεις στις κατά τόπους αρχές, ευελπιστώντας σε επίσημες απαντήσεις των κατά τα άλλα άγραφων εθιμικών κανόνων. Οι ερωτήσεις αυτές αφορούσαν μεταξύ άλλων: Ποιο οικογενειακό δίκαιο ισχύει στην εν λόγω νήσο, το Ρωμαιο-Βυζαντινό δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου ή εν μέρει το Οθωμανικό; Εάν δεν εφαρμόζεται κάποιο από τα προηγούμενα, μήπως υφίσταται κάποιο τοπικό έθιμο το οποίο διέπει τις οικογενειακές σχέσεις; Η περιουσία των γονιών (κτηματική ή χρηματική) ανήκει σε όλα τα τέκνα ή υπάρχει προτίμηση του πρωτότοκου υιού ή της πρωτοτόκου θυγατέρας; Υπάρχει εις το γλωσσικό ιδίωμα του τόπου σας η λέξη κανακάρης και αν ναι ποια πρόσωπα αναφέρεται; Ποια έθιμα ισχύουν κατά την σύνταξη των διαθηκών; Υπάρχουν περιορισμοί του διαθέτη στην κατανομή της περιουσίας του; Πως κανονίζονται τα κληρονομικά ζητήματα εξ αδιαθέτου; Ισχύει το αξίωμα το γονικό στο γονικό;

Ο συγγραφέας αφού έλαβε απαντήσεις στα ερωτήματα του, δημοσίευσε στο βιβλίο του αυτούσιες τις απαντήσεις των τοπικών αρχών. Προτού περάσω στην ανάδειξη των απαντητικών επιστολών, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως δεν παρουσιάζουν όλες οι μαρτυρίες την ίδια πυκνότητα

⁷⁴ Vernier και (επιμ.) Παπαταξιάρχης, ό.π.,52-82.

πληροφοριών αναφορικά το ισχύον δίκαιο του τόπου, ούτε όλες οι απαντήσεις καλύπτουν με την ίδια σαφήνεια τις ερωτήσεις που απηύθυνε ο Νουάρος - Μιχαηλίδης. Επίσης δεν αποστέλλονται όλες οι απαντήσεις την ίδια χρονική περίοδο. Οι επιστολές από την Κω, την Λέρο, την Νίσυρο και την Σύμη φέρουν ημερομηνία τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 1910, ενώ το Καστελόριζο, η Κάσος, η Ρόδος, η Χάλκη και η Τήλος τον Δεκέμβρη του 1926. Παρακάτω θα παραθέσω όσα στοιχεία θεώρησα σημαντικά, ευελπιστώντας να συνεισφέρουν σε μία συνολική θεώρηση για την μεταβίβαση οικογενειακής περιουσίας, στο δωδεκανησιακό νησιωτικό σύμπλεγμα.

Για την νήσο Κω η τοπική αρχή απαντά πως κατά τις οικογενειακές σχέσεις, ο θεσμός της προίκας διέπεται υπό το Ρωμαϊκό και Βυζαντινό δίκαιο των Πατριαρχείων. Αναφέρει πως έθιμο αντίστοιχο με αυτό της Καρπάθου, δεν απαντάται. Υπάρχει όμως η συνήθεια την κτηματική περιουσία⁷⁵ της μητρός, να λαμβάνει η πρωτότοκη θυγατέρα. Σε περίπτωση που η περιουσία ήταν μεγάλη, την πλειονότητα της λαμβάνει η πρωτοθυγατέρα και ότι περισσεύει οι υπόλοιπες αδελφές. Η προίκα συνίστατο σε ακίνητη και κινητή περιουσία ενώ δεν απαντάται στα έθιμα του νησιού η προίκηση των αρρένων. Αντίθετα σε περίπτωση θανάτου των γονέων, οι υιοί είναι υπεύθυνοι για την προίκηση των ανύπαντρων αδελφών τους. Σημειώνεται μάλιστα, πως πολλές φορές οι άνδρες μετανάστευαν προς εύρεση εργασίας προκειμένου να αποκαταστήσουν την προίκα των ανύπαντρων αδελφών τους. Σε περίπτωση ακληρίας, η προίκα επιστρέφεται στους γονείς δυνάμει του εθίμου *το γονικόν εις το γονικόν*. Σε ότι αφορά τις διαθήκες, αυτές συντάσσονταν στην Μητρόπολη και όπως αναφέρεται, προτεραιότητα έπαιρναν οι θυγατέρες που δεν είχαν αποκατασταθεί πριν τον θάνατο του γονέα⁷⁶.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί πως κατά τον Τσιρπανλή, η πληροφορία για την απουσία προίκησης αρρένων στην Κω εμφανίζεται λανθασμένη. Υποστηρίζει ότι προικώα έγγραφα της Κω του 19^{ου} αιώνα αποδεικνύουν την ύπαρξη και την εφαρμογή του θεσμού⁷⁷.

Η απάντηση των Δημογερόντων από την Λέρο, αναφέρει πως η διευθέτηση της προικοδότησης και της κληρονομιάς ακολουθεί τις διατάξεις του Ρωμαιο-Βυζαντινού δικαίου, από το έτος 1908 και έπειτα όμως *επεβλήθη ενταύθα* και το οθωμανικό, όπως αναφέρεται. Η

⁷⁵ Έχω την άποψη πως τόσο εδώ όσο και στις υπόλοιπες απαντήσεις των τοπικών αρχών, ο όρος *κτηματική περιουσία* αφορά τα αγαθά που συνίστατο σε ακίνητη και κινητή περιουσία. Και όχι απαραίτητα μόνον τους αγρούς.

⁷⁶ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,49.

⁷⁷ Τσιρπανλής, ό.π.,404.

διανομή της οικογενειακής περιουσίας ήταν αντικείμενο διαχείρισης του οικογενειακού συμβουλίου, το οποίο άνευ προτιμήσεως πρωτοτόκου, διανέμει εξ' ίσου την περιουσία σε όλα τα τέκνα. Συνήθως η πρωτότοκη θυγατέρα κατά την προίκιση της λάμβανε περισσότερα κτήματα απ' ό,τι τα υπόλοιπα αδέλφια της. Εάν η/ο σύζυγος αποβιώσουν και δεν υπάρχουν τέκνα, η γονική περιουσία ακίνητη και κινητή επιστρέφει στους προικοδότες⁷⁸.

Στην Νίσυρο ο Δήμαρχος απαντά πως ουδέποτε οι οικογενειακές και κληρονομικές υποθέσεις αποτέλεσαν αντικείμενο του Οθωμανικού δικαίου, αλλά αντίθετα του Ρωμαιο-Βυζαντινού δικαίου σε συνδυασμό με το ισχύον τοπικό έθιμο. Το υφιστάμενο νισυριακό έθιμο ορίζει πως η πρωτότοκη θυγατέρα κάθε οικογένειας, λαμβάνει όλη την περιουσία της μητέρας της. Φέρει δε την ονομασία *νοικοκυρά*, έννοια που συνιστά την κυρά όλης της μητρικής κτηματικής περιουσίας. Η περιουσία αυτή συνίσταται από τα περισσότερα και καλύτερα κτήματα και τα υπόλοιπα αδέλφια δεν έχουν την παραμικρή απαίτηση διεκδίκησης σε αυτήν. Γι' αυτό τον λόγο δεν απαντάται ποτέ άνδρας κάτοχος κτηματικής περιουσίας. Στην περίπτωση που ένας υιός δεν έχει αδελφές, αποκτά ως πρωτότοκος τα δικαιώματα που θα λάμβανε η πρωτότοκη θυγατέρα. Επιπλέον το παρόν εθιμικό δίκαιο ορίζει πως η δευτερότοκη κόρη λαμβάνει την επίκτητη ή κληρονομική περιουσία του πατέρα της. Στα υπόλοιπα τέκνα, εάν υπάρχουν, δίδεται κατ' επιείκεια ένα ή δύο κτήματα ασήμαντης αξίας. Τέλος αναφέρεται πως η χρηματική περιουσία δεν δεσμεύεται από κανένα έθιμο, αλλά κληρονομείται σε όλα τα τέκνα, με προτίμηση τους υιούς, ιδίως εάν αυτοί πρόκειται να αποκαταστήσουν τις ανύπανδρες αδελφές τους⁷⁹.

Το σύστημα αυτό επιβεβαιώνει και η μελέτη του Τσιρπανλή στην ενδελεχή και μεγάλου όγκου έρευνα του για τις γαμήλιες πρακτικές της Νισύρου. Αναφέρει πως κάθε ζευγάρι εγκαθίσταται μετά τον γάμο στην κατοικία της νύφης, επιβεβαιώνοντας την γυναικοτοπική μεταγαμήλια εγκατάσταση, εθιμικός κανόνας που κυριαρχεί στο Αιγαίο. Στην πρωτοθυγατέρα κάθε οικογένειας μεταβιβαζόταν το σπίτι της μητέρας της, η οποία και εκείνη αντίστοιχα είχε κληρονομήσει από την δική της μητέρα. Η δευτερότοκη έπαιρνε το σπίτι του πατέρα, εάν υπήρχε. Διαφορετικά ο γονιός βοηθούσε στην ανοικοδόμηση μετέπειτα κατοικιών για την εγκατάσταση των υπολοίπων

⁷⁸ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,50–51.

⁷⁹ Στο ίδιο, 53–55.

τυχόν θυγατέρων. Ο συγγραφέας αναφέρει πως η πιστή εφαρμογή του εθίμου κατέληγε βασανιστική και απάνθρωπη.⁸⁰

Η επόμενη μαρτυρία έρχεται από την Σύμη. Ο γενικός γραμματέας της κοινότητας αναφέρει πως στο νησί ισχύει το αρχαιότατο και αδιάκοπο έθιμο *το γονικόν εις το γονικόν*. Διαβάζουμε πως εδώ οι γονείς ανέκαθεν είχαν την πλήρη ελευθερία να προικίσουν τις θυγατέρες τους κατά βούληση με κτηματική περιουσία, είτε πατρικής είτε μητρικής περιουσίας. Συνήθως η πρωτότοκη κόρη κατά το γάμο, λάμβανε την μητρική της οικία, αλλά αυτό δεν θεωρείται και αποκλειστικό της δικαίωμα. Στην περίπτωση όμως που τα τέκνα έμεναν ορφανά και από τους δύο γονείς, η μητρική περιουσία θεωρείται πως ανήκει σε όλα τα τέκνα εξ' ίσου. Μετά την προίκιση τους οι θυγατέρες παύουν να έχουν οποιοδήποτε κληρονομικό δικαίωμα στην υπόλοιπη περιουσία των γονέων, η οποία διανέμεται ισότιμα στους άρρενες⁸¹.

Η επιστολή από το Καστελλόριζο παρέχει λιγότερες πληροφορίες σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά. Αναφέρει πως ισχύει το Ρωμαιο-Βυζαντινό δίκαι, ανάμεικτο με προαιώνια τοπικά έθιμα. Τα θήλα τέκνα προικοδοτούνται από τους γονείς και ελλείπει αυτών από τους αδελφούς τους. Η γονική περιουσία θεωρείται κοινή μεταξύ των αρρένων τέκνων και διανέμεται εξ' ίσου. Η περιουσία κι εδώ διέπεται από το έθιμο *το γονικόν εις το γονικόν* και επιστρέφει σε περιπτώσεις θανάτου και μη ύπαρξης τέκνων στους προικοδότες γονείς. Οι διαθήκες συντάσσονται στην δημογεροντία η οποία εκτελεί χρέη συμβολαιογράφου. Για κάθε διαφωνία επί οικογενειακών και κληρονομικών ζητημάτων, οι κάτοικοι προσφεύγουν στην Δημογεροντία και μεταγενέστερα στο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο, παίρνοντας την τελική απόφαση από την Πατριαρχεία⁸².

Η απάντηση από την νήσο Κάσο εμφανίζει ενδιαφέρουσες πτυχές, καθώς ο κανόνας μεταβίβασης είναι παρόμοιος με αυτόν της Καρπάθου. Αρχικά μας πληροφορεί πως ισχύει το δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε συνδυασμό με τα τοπικά έθιμα. Απαραβίαστος εθιμικός κανόνας αποτελεί η διανομή της πατρικής περιουσίας στον πρωτότοκο υιό, ο οποίος φέρει το όνομα του εκ πατρός παππού του, ενώ η μητρική περιουσία περιέχεται ολόκληρη στην πρωτότοκη κόρη, η οποία φέρει το όνομα της εκ μητρός γιαγιάς της. Τα επίκτητα αγαθά διανέμονται κατά βούληση από τους γονείς. Επιπλέον αναφέρει, πως εάν η κληρονομιά κάποιου

⁸⁰ Τσιφτανλής, ό.π.,57–58.

⁸¹ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,56–58.

⁸² Στο ίδιο, 59–60.

αποθανόντος αδελφού/ης έχει περάσει στην κυριότητα κάποιου γονέα και τυχαίνει κάποιο τέκνο να φέρει το όνομα του αποθανόντος, τότε αυτή συγγενική περιουσία μεταβιβάζεται στο τέκνο με το αντίστοιχο όνομα. Στο νησί της Κάσου ακόμη, απαντάται η ορολογία κανακάρης/κανακάρα και μέχρι τον 19^ο αιώνα χαρακτήριζε ορισμένες οικογένειες, απαριθμώντας δώδεκα κανακάρηδες και δώδεκα κανακάρες. Αυτά τα δώδεκα άτομα κατείχαν περιουσία στα κυριώτερα μέρη της νήσου, όπως καταγράφεται. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί πως αυτά οι δώδεκα κανακάρες, έπρεπε εκτός από μεγάλη περιουσία, να έχουν και την λεγόμενη *κολαΐνα*, ένα χρυσοκέντητο ύφασμα με μορφή ιερατικού πετραχλίου, στο οποίο ήταν ραμμένα χρυσά φλουριά και άλλα νομίσματα της εποχής. Ο υπογράφων της μαρτυρίας Αρχιμανδρίτης Κάσου, αναφέρει επίσης πως απαγορευόταν αυστηρά σε άλλες γυναίκες εκτός από τις δώδεκα κανακάρες του νησιού, να κατέχουν την *κολαΐνα*. Κλείνει λέγοντας πως οι επιγαμίες των κανακάρηδων, έπρεπε να γίνονται αυστηρά ανάμεσα στις τάξεις των κανακάρηδων. Με την πάροδο των χρόνων, οι όροι κανακάρης/α έχασαν την πρότερη σημασία τους, και χαρακτήριζαν απλά όσα άτομα στην Κάσο κατείχαν πλούσια κτήματα, ιδίως τοιχόκτιστα και δενδροφυτευμένα⁸³.

Η επιστολή από την Ρόδο παρουσιάζει μία διαφορετική οπτική σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου. Ο Δημογέροντας αναφέρει πως τις κληρονομικές και οικογενειακές υποθέσεις στην Ρόδο, δεν διέπονται από κάποιο ιδιαίτερο έθιμο όπως αυτά διαμορφώθηκαν στα υπόλοιπα νησιά. Η Ρόδος ανέκαθεν υπόκεινταν στην άμεση Τούρκικη διοίκηση, γεγονός που όπως αναφέρεται δεν παρείχε το *πρόσφορο έδαφος* για την ανάπτυξη τοπικών εθίμων. Έχοντας υπόψη αυτή την γενική αρχή συνεχίζει λέγοντας πως οι οικογενειακές σχέσεις στην ροδίτικη κοινωνία μεταξύ των χριστιανών διέπονταν πάντοτε από τις διατάξεις του Ρωμαιο-Βυζαντινού δικαίου το οποίο εφαρμοζόταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, όπως περιέχεται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου. Στις καθαρά οικογενειακές σχέσεις το μουσουλμανικό δίκαιο δεν εφαρμοζόταν ποτέ. Κατά την εξ αδιαθέτου διαδοχή κληρονομιάς δεν εμφανίζεται κάποια προτίμηση στην διαδοχή είτε αναφορικά με το φύλο, είτε την ηλικία των απογόνων⁸⁴.

Ως προς το εθιμικό δίκαιο που επικράτησε στη νήσο Χάλκη, σημειώνεται πως προτιμάται η μεταβίβαση της πατρικής περιουσίας στον πρωτότοκο υιό και της μητρικής στην πρωτότοκη θυγατέρα. Το νεότερο τέκνο (καλούμενο ως *υστεροκούνη*) καλείται να περιθάλψει τους γονείς κατά

⁸³ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,61–62.

⁸⁴ Στο ίδιο, 63–64.

τα γεράματα τους λαμβάνοντας το γεροντομοίρι τους. Στην περίπτωση που υπάρξουν μόνο θηλυκοί απόγονοι σε μία οικογένεια ή μόνον αρσενικοί, τότε η μητρική και πατρική περιουσία θεωρείται κοινή μεταξύ πάντων των απογόνων. Η μαρτυρία αναφέρει πως ισχύει το αξίωμα *το γονικόν εις το γονικόν*, στην περίπτωση όμως ύπαρξης άπορης χήρας, αναφέρεται πως έχει το δικαίωμα να λάβει μέρος στην περιουσία των κληρονόμων, με την προϋπόθεση πως δεν θα έλθει σε δεύτερο γάμο και δεν θα διαπράξει προβολή στον αποθανόντα ή στους συγγενείς του. Κλείνει λέγοντας πως οι διαθήκες συντάσσονται μυστικά ενώπιον του Αρχιερατικού Επισκόπου και τριών μαρτύρων⁸⁵.

Οι πληροφορίες για την Τήλο δείχνουν πως η εξ αδιαθέτου πατρική περιουσία περιέρχεται στον πρωτότοκο υιό και αντίστοιχα η μητρική στην πρωτότοκη κόρη. Αναφέρουν επίσης πως με πρωτοβουλία του Μητροπολίτου Ρόδου, το έθιμο μεταρρυθμίζεται και πλέον ορίζει πως η πρωτότοκη θυγατέρα θα λαμβάνει το ήμισυ της μητρικής περιουσίας και το υπόλοιπο ήμισυ θα διαμοιράζεται εξ ίσου σε όλους τους απογόνους⁸⁶.

⁸⁵ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,64–65.

⁸⁶ Στο ίδιο, 65–66.

Το εθιμικό δίκαιο σε συνδυασμό με τις διατάξεις του Ρωμαιο-Βυζαντινού δικαίου, αποτέλεσε την βάση όλων των αποφάσεων που έπαιρναν οι χριστιανοί κοινοτικοί άρχοντες και δικαστές. Μεταξύ των νήσων της Δωδεκανήσου εμφανίζονται ορισμένες ομοιότητες αλλά και διαφορές. Σύμφωνα με τις πηγές των επιστολών, το σύστημα των κανακάρηδων της Καρπάθου, εμφανίζεται με την ίδια καθαρότητα στην γειτονική νήσο Κάσο. Και σε στις δύο αυτές περιπτώσεις ισχύει η κατά φύλο μεταβίβαση περιουσίας, η προτίμηση στα πρωτότοκα τέκνα, η προέλευση του βαπτιστικού ονόματος βασισμένη στη σειρά γέννησης, αλλά και ο ιδιαίτερος και σημαντικός πλούτος που διατηρούν οι γενεές των κανακάρηδων. Κατά φύλο μεταβίβαση περιουσίας βρίσκουμε επίσης στην Χάλκη και στην Τήλο, ενώ όψεις του πρωτοτοκικού δικαίου απαντήθηκαν στην Νίσυρο, στην Τήλο στην Χάλκη και στην Σύμη.

Προτού περάσω στην ανάδειξη του ισχύοντος εθίμου για την Αστυπάλαια, είναι σημαντικό να αναφερθούν οι αρχές που φαίνεται να διέπουν τα συστήματα μεταβίβασης περιουσίας στον αιγαιακό χώρο. Ο γάμος εδώ φαίνεται εν πολλοίς να αποτελεί την στιγμή της μεταβίβασης του περισσότερου και κυριότερου μέρους της οικογενειακής περιουσίας. Σύμφωνα με τις παραπάνω μελέτες δεν συναντάται εγκατάσταση του μελλοννυμφου ζευγαριού στο πατρικό σπίτι και συγκατοίκηση με τα υπόλοιπα μέρη της οικογένειας του γαμπρού, όπως εμφανίζεται στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η έμφαση δίνεται στην μητρογονική οικία, η οποία σύμφωνα με τις διαθέσιμες έρευνες, βρίσκεται σχεδόν σε κάθε προίκα από την πλευρά της θυγατέρας (πρωτότοκης ή μη), και αποτελεί την μελλοντική οικογενειακή εστία των μελλοννυμφων. Παρότι εμφανίζονται διάφορες παραλλαγές και προσμίξεις συστημάτων, δύσκολα θα συσταθεί προίκα της νύφης χωρίς σπίτι. Στον αιγαιακό χώρο ακόμη εμφανίζεται συχνά αλλά όχι πάντα, ταυτόχρονη προίκιση θηλυκών και αρρένων τέκνων, ενώ φαίνεται να ισχύει καθολικά το αξίωμα *το γονικόν εις το γονικόν*. ». Η βασική αρχή που συμπυκνώνει όλα τα παραπάνω είναι η περισσότερο ή λιγότερο αυστηρή τήρηση της κατά φύλο μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας στους πρωτότοκους γιο και θυγατέρα. Αυτή η πρακτική μετακύλισης των μητρικών και πατρικών περιουσιών συγκροτεί τις κοινωνικές ιεραρχίες και συσσωρεύει το οικονομικό και συμβολικό κεφάλαιο στην «τάξη» των *κανακαράϊων*⁸⁷.

⁸⁷ Vernier και (επιμ.) Παπαταξιάρχης, ό.π.,25-50.

4. Η περίπτωση της Αστυπάλαιας

Οι πληροφορίες που υπάρχουν που υπάρχουν αναφορικά με το ισχύον εθιμικό δίκαιο της Αστυπάλαιας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, είναι μάλλον περιορισμένες. Επίσης, στις απαντήσεις που δημοσιεύονται στο έργο του Νουάρου - Μιχαήλιδη, δεν βρίσκουμε το παράδειγμα της Αστυπάλαιας, καθώς όπως σημειώνει ο συγγραφέας δεν κατάφεραν για διάφορους λόγους να απαντήσουν έγκαιρα όλα τα νησιά. Ούτε τα διαθέσιμα τεκμήρια δύναται να παρουσιάσουν μία σαφή εικόνα για το τοπικό σύστημα μεταβίβασης περιουσίας. Η μελέτη των προικοσυμφώνων και διαθηκών που είχα στην διάθεση μου, δεν παρείχε πληροφορίες για τις τυχόν έμφυλες, ηλικιακές ή κοινωνικές διακρίσεις που ενδεχομένως να όριζε το τοπικό έθιμο στην προίκα των μελών μιας οικογένειας⁸⁸.

Ωστόσο, μέρος του τοπικού εθίμου περί προίκας, ήλθε στην επιφάνεια έπειτα από έρευνα στον δωδεκανησιακό τύπο, κατά την οποία κατάφερα να βρω δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Αυγή Δωδεκανησιακή*⁸⁹ την απάντηση του Αρχιερατικού Επιτρόπου Οικ. Ι Γεωργιάδη και Δημάρχου Αστυπάλαιας Ι. Ε. Αναγνώστου, απεσταλμένη στον τότε διευθυντή της εφημερίδας Μιχαηλίδη - Νουάρο. Η *Αυγή Δωδεκανησιακή* ήταν μία τετρασέλιδη, δεκαπενθήμερης κυκλοφορίας εφημερίδα, η οποία εκδιδόταν στην Αθήνα και διανεμόταν σε συνδρομητές στα Δωδεκάνησα, την Γαλλία, την Αίγυπτο και την Αμερική. Κυκλοφόρησε πρώτη φορά το 1914 για τέσσερα έτη, έπειτα έκανε μία πενταετή παύση και επανακυκλοφόρησε το 1923, για να κλείσει οριστικά το 1946. Η πρώτη ονομασία της εφημερίδας ήταν «*Αυγή της Καρπάθου*» και εκδιδόταν γραμμένη στην ελληνική, ελαφρά καθαρεύουσα γλώσσα. Ιδρυτής και εκδότης της ήταν ο Παπαμανώλης Μιλτιάδης, ενώ ο Μιχαηλίδης - Νουάρος διετέλεσε το 1926 (για ένα μόνο έτος) διευθυντής της εν λόγω εφημερίδας⁹⁰.

Στην πρώτη σελίδα του φύλλου αρ. 155 της *Αυγής Δωδεκανησιακής*, στην στήλη με όνομα «*Παραλειπόμενα*» βρίσκουμε την ετεροχρονισμένη απάντηση του Αρχιερατικού Επιτρόπου και

⁸⁸ Όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, από την ανάγνωση των προικοσυμφώνων μπορούν να αντληθούν με ακρίβεια μόνο τα στοιχεία των ονομάτων και επωνύμων των μελλόνυμφων και των πεθερικών, το είδος και η ποσότητα των ακίνητων και κινητών αγαθών (χωρίς να αναγράφεται η αξία τους), οι γεωγραφικές συντεταγμένες σπιτιών και χωραφιών και τα πλήρη ονόματα των μαρτύρων και των κληρικών που τα υπέγραψαν.

⁸⁹ 'Αυγή Δωδεκανησιακή', φ. 155, 1/4/1927. Η εφημερίδα φυλάσσεται στην βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών.

⁹⁰ https://visualizingpress.blogspot.com/2010/12/blog-post_8443.html (τελευταία πρόσβαση 20/2/22)

Δημάρχου Αστυπάλαιας προς τις ερωτήσεις του Νουάρου - Μιχαηλίδη⁹¹ την οποία παραθέτω αυτούσια:

α) *Ισχύει το Βυζαντινόν Ρωμαϊκόν οικογενειακόν δίκαιον του Πατριαρχείου.*

β) *Ζώντων των γονέων υπάρχει έθιμον την μεν μητρικήν περιουσίαν να λαμβάνει η πρωτότοκος θυγατήρ, ήτις φέρει το όνομα της εκ μητρός μαμμής, την δε πατρικήν η δευτερότοκος θυγατήρ, ήτις φέρει το όνομα της εκ πατρός μαμμής ή ταύτης μη υπάρχούσης, ο πρωτότοκος υιός. Το τοιούτον έθιμον ούχι γραπτόν, αλλά διατηρούμενον μέχρι σήμερον, υπέστη και υφίσταται πολλάς παραβιάσεις.*

γ) *Υπάρχει εν τη κοινή ομιλία η λέξις κανακάρης, αλλά μόνον υπό την έννοιαν του μονογενούς ή μονάκριβου υιού.*

δ) *Εάν ο σύζυγος ή η σύζυγος αποθάνει μετά την απόκτηση τέκνων, ταύτα κληρονομούν τον αποθανόντα γονέα· αν όμως ταύτα αποθάνουν, δεν κληρονομεί ο επιζών γονεύς αλλ' η περιουσία περιέχεται εις τους προικίσαντας αυτήν, κατά το γραπτόν έθιμον και συμφώνως τη κοινή φράσει «το γονικόν εις το γονικόν».*

ε) *Αι διαθήκαι συντάσσονται υπό της Μητροπόλεως τη παρουσία και των Δημάρχων. Εάν δε οι γονείς αποθάνωσιν εξ αδιαθέτου, η περιουσία διανέμεται εξ ίσου εις πάντα τα τέκνα.*

στ) *Υπάρχειν γραπτόν έθιμον, ούτινες αποστέλλομεν αντίγραφον.*

Εν Αστυπάλαια 21 Ιανουαρίου 1926

Ο Αρχιερατικός Επίτροπος (υπ. ΟΙ. Ι. Γεωργιάδης)

Ο Δήμαρχος (υπ. Ι. Ε. Αναγνώστου)

⁹¹ Προηγείται της απαντήσεως, ένα διευκρινιστικό σημείωμα από τον διευθυντή της εφημερίδος και αποδέκτη της απάντησης Μιχαηλίδη – Νουάρο, το οποίο αναφέρει: «Λόγω επιβραδύνσεως της λήψεως της εκ της νήσου Αστυπάλαιας απαντήσεως εις τα ερωτήματα μας περί των εν αυτή επιχωριαζόντων εθίμων, δεν ηδυνήθημεν να συμπεριλάβωμεν ταύτα εντώ εκδοθέντι βιβλίω μας 'Νομικά Έθιμα Δωδεκανήσου'. Εθεωρήσαμεν όμως υποχρέωσιν μας όπως δημοσιεύσωμεν ταύτα εντάυθα ως λίαν αξιόλογον συμβολήν εις τα νομικά και κληρονομικά έθιμα της όλης Δωδεκανήσου και να εκφράσωμεν άμα τας θερμάς μας ευχαριστίας [...]»

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, στην Αστυπάλαια η μητρική περιουσία μεταβιβάζεται στην πρωτότοκη θυγατέρα, η οποία ταυτόχρονα φέρει το όνομα της εκ μητρός γιαγιάς της, ενώ η πατρική στην δευτερότοκη θυγατέρα, η οποία φέρει το όνομα της εκ πατρός γιαγιάς της. Στην περίπτωση που αυτές δεν υπήρχαν, την θέση αντικαθιστούσε ο πρωτότοκος υιός. Κι εδώ ισχύει η εθιμική αρχή «*το γονικόν εις το γονικόν*», η οποία όπως έχει προαναφερθεί ορίζει την επιστροφή της προικώας περιουσίας στη ρίζα της σε περιπτώσεις ατεκνίας, δηλαδή στους προικοδότες γονείς, αποκλείοντας οποιαδήποτε διεκδίκηση από τον επιζώντα σύζυγο. Το εν λόγω σύστημα, φαίνεται να αποτελεί μία μείξη των διαφόρων συστημάτων που συναντώνται στα Δωδεκάνησα⁹². Ο συνδυασμός της έμφυλης διάκρισης, της ηλικιακής σειράς και της ονοματοθεσίας φαίνεται να αποτελούν τους τρεις καθοριστικούς παράγοντες μεταβίβασης οικογενειακής περιουσίας, κατά την στιγμή του γάμου στην Αστυπάλαια. Συνδυασμός που κινείται πάνω στον άξονα της πρωτοκαθεδρίας των θυγατέρων στην μεταβίβαση της μητρικής και πατρικής περιουσίας.

Στο σύστημα της Αστυπάλαιας η κατά φύλο διανομή της περιουσίας εμφανίζεται διαφοροποιημένη, αφού η πατρική περιουσία δεν συνεχίζει την ανδρική γενεαλογική γραμμή. Ο Δοξιάδης αναφέρει πως κατά τους βυζαντινούς χρόνους, το νομικό βάρος της προίκας των θυγατέρων έπεφτε εξ' ολοκλήρου στον πατέρα, ακόμη κι αν η σύζυγος συνείσφερε μερίδιο περιουσίας στην κόρη της. Σε πολλά νησιά του Αιγαίου όμως, η συνήθεια αυτή παρέμεινε και μετατράπηκε στην κατά φύλο κατανομή της περιουσίας (*paterna paternis–maternal maternis*). Σύμφωνα με τις μελέτες που αφορούν τον αιγαιακό χώρο η παραπάνω αρχή φαίνεται να ίσχυε, με κατά τόπους όμως διαφοροποιήσεις⁹³. Έτσι και στο παρόν σύστημα, η πατρική περιουσία αντί να μεταβιβάζεται στον πρωτότοκο γιό, όπως είδαμε να συμβαίνει στην Κάρπαθο, Κάσο και Σύμη, δίδεται στην δευτερότοκη θυγατέρα. Η Νίσυρος επίσης εμφανίζει παρόμοιο σύστημα. Ο Τσιρπανλής βάζοντας στο μικροσκόπιο τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Νισύρου αναφέρει πως, έθιμο απαράβατο όριζε την πρωτότοκη κόρη να κληρονομεί το μητρικό της σπίτι, ενώ η δευτερότοκη το πατρικό της. Επίσης, στην περίπτωση που υπήρχαν επιπλέον κόρες, οι γονείς όφειλαν να χτίσουν σπίτια προκειμένου να τις προικίσουν. Όσες υποψήφιες κόρες προς γάμο υπήρχαν, τόσες και οι οικίες που έπρεπε να παρέχουν οι γονείς. Τα δικαιοπρακτικά που μελετήθηκαν για την παρούσα εργασία, πιστοποιούν στην συντριπτική τους πλειοψηφία σπίτι από

⁹²Petmezas και Papataxiarchis, ό.π.,224-226.

⁹³Doxiadis, ό.π.,239–41.

την πλευρά της θυγατέρας⁹⁴. Επομένως τόσο στην Αστυπάλαια, όσο και στην Νίσυρο, κυριαρχεί το στοιχείο που χαρακτηρίζει τα αιγαιακά συστήματα μεταβίβασης, αυτό της γυναικοτοπικής μεταγαμήλιας εγκατάστασης. Επομένως, συνάγεται πως οι γυναίκες ήταν αυτές που διακινούσαν την περιουσία στο νησί. Και η Αστυπάλαια εντάσσεται στην περιφερειακή κατηγορία του τρίτου μοντέλου μεταβίβασης περιουσίας ανά την Ελλάδα, όπως παρουσιάστηκε προηγουμένως ταξινομικό σχήμα που προτείνουν οι Παπαταξιάρχης – Πετμεζάς.

Ενδιαφέρουσα πτυχή στο σύστημα που εμφανίζουν η Αστυπάλαια και η Νίσυρος αποτελεί η διαπίστωση πως, ενώ η μητρική περιουσία μεταβιβάζεται αδιάλειπτα μέσα στην γυναικεία γραμμή μέσω της εκάστοτε πρωτότοκης θυγατέρας, η πατρική, μέσω της δευτερότοκης στην οποία κατευθύνεται, θα μεταβιβάζεται πλέον ως μητρική περιουσία στις θυγατέρες. Η διαφορά με το σύστημα της Νισύρου, όπως αυτό αντλήθηκε από την απαντητική επιστολή και την μελέτη του Τσιρπανλή, συνίσταται στην απαραίτητη μεταβίβαση των ονομάτων των προγόνων, στοιχείο που συναντάται με χαρακτηριστικό τρόπο στην Κάρπαθο, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Σύμφωνα με την εθνογραφία του Vernier, οι στρατηγικές ονοματοθεσίας συνδέονται στενά με την με τις κληρονομικές στρατηγικές, αποσκοπώντας να δώσουν κοινωνική υπόσταση στην συνέχεια των γενεών. Με την μεταβίβαση των βαπτιστικών ονομάτων των προγόνων, οι γονείς εκτελούσαν το συναισθηματικό χρέος και εκπλήρωναν το ιερό καθήκον, του «ξαναζωντανέματος» των προγόνων, οι οποίοι μαζί με το όνομα, μετέδιδαν και το σύνολο της υλικής και συμβολικής περιουσίας του αποθανόντος προγόνου. Η λειτουργία της ονοματοθεσίας σύμφωνα με τον συγγραφέα, συνταύτιζε τους συνονόματους προγόνους με τους απογόνους, ενώ παράλληλα κατοχύρωνε στην συνείδηση όλων, κυρίως των υστερότοκων, την αποκλειστική προνομιακή θέση των πρωτότοκων. Ο συγγραφέας θεωρεί πως η *ιδεολογία της «ανάστασης»* των προγόνων, καθώς και το ισχύον σύστημα μεταβίβασης, αποτελούσαν στρατηγικές στην κοινωνία της Καρπάθου, οι οποίες εξυπηρετούσαν την επιβίωση των εξωφρενικών δικαιωμάτων μιας μικρής μειοψηφίας, των κανακάρηδων. Καταλήγει πως εκείνο που είχε τόσο σημασία δεν ήταν το άτομο, αλλά η διαφύλαξη των συμφερόντων των γενεών⁹⁵.

Παράλληλα ο Vernier υποστηρίζει πως η προσπάθεια ταξινόμησης σχετικά με τα συστήματα μεταβίβασης, ενέχει κινδύνους αυθαίρετων συμπερασμάτων. Στο Αιγαίο αλλά και ευρύτερα στην Ελλάδα διαπιστώνεται συνύπαρξη περισσότερων από ένα συστημάτων στον ίδιο

⁹⁴ Τσιρπανλής, ό.π.,58–59.

⁹⁵ Vernier και (επιμ.) Παπαταξιάρχης, ό.π.,83–87.

τόπο. Εντοπίζονται δηλαδή διαφορετικές πρακτικές από τον ένα χωριό στο άλλο, ή από την μία κοινωνική κατηγορία στην άλλη. Κατά την άποψη του Vernier η δυσκολία κατανόησης μεταξύ των συστημάτων οφείλεται στο γεγονός, πως οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν λαμβάνουν συχνά υπόψη τους την εξέλιξη των κληρονομικών συστημάτων στον χρόνο. Δεν γίνεται πάντα διακριτός ο τρόπος με τον οποίο είτε οι κοινωνικές τάξεις, είτε τα μεταβιβαζόμενα αγαθά, μπορούσαν να μεταβάλουν το ισχύον σύστημα⁹⁶.

Η Καλπουρτζή καταλήγει στο συμπέρασμα, πως αρχή που παραμένει γενική και διαγράφεται σε όλο τον αιγαιακό χώρο παραμένει η διάκριση της περιουσίας των δύο συζύγων. Η αρχή αυτή διέπεται από το αξίωμα *το γονικόν εις το γονικόν*, που όπως είδαμε ορίζει την απουσία αμοιβαίου κληρονομικού δικαιώματος μεταξύ των συζύγων, σε περίπτωση ατεκνίας. Η γονική περιουσία επιστρέφεται ακέραια στους προικοδότες γονείς ή στους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς. Ουδέποτε όμως δεν μεταβιβάζεται στον/στην σύζυγο. Κατά την Καλπουρτζή αυτή η αρχή αποτελεί γενικό και αμετάβλητο χαρακτηριστικό των συστημάτων μεταβίβασης στο Αιγαίο, εν αντιθέσει με την διάκριση της κατά φύλο ή κατά σειρά γέννησης μεταβίβασης, η οποία δεν εμφανίζεται καθολικά σε όλα τα νησιά ή μπορεί να επικρατεί με παραλλαγές στον εκάστοτε τόπο και χρόνο, οπότε θεωρείται δευτερεύον στοιχείο. Για τον J. Yver (1972) το σύστημα ο γάμος δεν αντιπροσωπεύει παρά την προσωρινή ένωση δύο παρωδικών υποκειμένων. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι η γενιά και η συνέχιση της⁹⁷.

⁹⁶ Vernier Bernard, 'Filiation , règles de résidence et pouvoir domestique dans les iles de la mer Egee', στο *Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe méditerranéenne*, 1987, 365–400.

⁹⁷ Καλπουρτζή, ό.π.,82–85.

4.1 Η σύσταση των προικοσυμφώνων

Βρισκόμαστε στην Αστυπάλαια στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Τα πρώτα διαθέσιμα προικοσύμφωνα που παρέχει ο τόμος Α' του Εκκλησιαστικού Κώδικα, χρονολογούνται από το 1871. Ανάμεσα στους τόμους θα βρει κανείς επίσης ελάχιστα διάσπαρτα αντίγραφα προικοσυμφώνων προηγούμενων δεκαετιών, από τα οποία το δείγμα μας περιέχει δύο, ένα στα 1830⁹⁸ και ένα στα 1870⁹⁹. Όπως έχει προαναφερθεί, το προικοδοτήριο έγγραφο πέρα από συστατικό, είχε και αποδεικτικό χαρακτήρα. Η έγγραφη σύσταση της προίκας ήταν υποχρεωτική και προκειμένου να είναι νομικά ισχυρή απαιτούσε την ορθή σύνταξη της από τον νοτάριο του τόπου. Τα 42 προικοσύμφωνα που αποδελτιώθηκαν, μεταγράφηκαν και εξετάστηκαν για την εργασία αποτελούν μέρος των γάμων οι οποίοι τελέστηκαν στο νησί κατά τα έτη 1870 έως 1928 και καταγράφονται στους τέσσερις πρώτους τόμους του Εκκλησιαστικού Κώδικα Αστυπάλαιας. Οφείλω να ομολογήσω πως η μεταγραφή ολόκληρων των προικοσυμφώνων του δείγματος, συνάντησε πολλά εμπόδια είτε λόγω φθαρτότητας του τεκμηρίου, είτε λόγω δυσανάγνωστου γραφικού χαρακτήρα του εκάστοτε νοταρίου. Παρόλα αυτά, αφότου ολοκλήρωσα την μεταγραφή των πενήντα δειγματοληπτικών τεκμηρίων, κατάφερα να έρθω σε μεγάλη οικειότητα με την δομή και το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων της Αστυπάλαιας. Τα προικοσύμφωνα μαζί με τις διαθήκες, εντάσσονται στους εκκλησιαστικούς κώδικες, με τα πρώτα να υπερτερούν αριθμητικά των δεύτερων, αφού για κάθε γάμο απαιτείται προικοσύμφωνο, ενώ ο κάθε θάνατος ενδέχεται να μη φέρει αναγκαστικά διαθήκη. Οι 6 τόμοι της *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας*, είναι όλοι χάρτινοι, με εξώφυλλο από χοντρό σκούρο χαρτόνι και έχουν πλάτος 35cm και μήκος 26cm. Στο ίδιο μέγεθος είναι και οι σελίδες, συραμμένες στον τόμο με σπάγκο, ο οποίος ιδίως στους παλαιότερους τόμους, έχει ασθενήσει σημαντικά με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα φθαρμένες και μαδημένες σε κάποια σημεία. Οι σελίδες των τόμων είναι αριθμημένες και τα καταχωρισθέντα έγγραφα φέρουν αύξοντα αριθμό πάνω αριστερά στη σελίδα, όχι όμως πάντοτε με το ίδιο σύστημα¹⁰⁰.

⁹⁸ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 266.

⁹⁹ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 213.

¹⁰⁰ Στον τόμο Α' ο αύξοντας αριθμός των τεκμηρίων σταματά στον αριθμό 40 και έπειτα ξεκινά πάλι με τον αριθμό 1.

Οι νοτάριοι καταχωρούσαν τα προικοσύμφωνα με χρονολογική σειρά στον κάθε τόμο, αναγράφοντας πάντα την πλήρη ημερομηνία σύνταξης, στην αρχή ή στο τέλος του εγγράφου. Στα χειρόγραφα που μελετήθηκαν συναντώνται πάνω από τέσσερις διαφορετικοί τύποι γραφικού χαρακτήρα, ο καθένας άλλοτε περισσότερο ή λιγότερο ευανάγνωστος. Η σύνταξη των εγγράφων γίνεται με το λόγιο στυλ της εποχής: γίνεται χρήση της καθαρεύουσας, ενώ συχνά παρεισφύουν δημώδεις ιδιοματισμοί και τοπωνύμια της Αστυπάλαιας¹⁰¹. Τα προικοσύμφωνα ακολουθούν γενικώς μία ενιαία τυπολογία η οποία χωρίζεται σε τρία μέρη: **α)** την εισαγωγή, η οποία ξεκινά με την επικεφαλίδα που αναγράφει το είδος του εγγράφου (προικοσύμφωνο ή διαθήκη ή συμφωνητικό) και τα ονόματα του μελλόνυμφου ζευγαριού, συνεχίζει συνήθως με υμνολογικές επικλήσεις προς τα θεία όπως επιτάσει η εκκλησιαστική παράδοση και με τις ευχές των γονέων για τον επικείμενο γάμο, **β)** το κύριο μέρος, στο οποίο περιγράφονται με λεπτομέρειες η ακίνητη και κινητή περιουσία που μεταβιβάζεται και οι όροι για το γερωντομοίρι ή τα ενδεχόμενα χρέη της προίκας και **γ)** τον επίλογο, στον οποίο αποδίδονται ευχές για ευτεκνία και ειρηνική ζωή στο μελλόνυμφο ζευγάρι, αναγράφεται ότι η διαδικασία μεταβίβασης διέπεται από το νομικό αξίωμα «*το γονικόν εις το γονικόν*» και το έγγραφο επικυρώνεται νομικά με τις ιδιόχειρες υπογραφές των αρχών και όλων των συμβαλλόμενων μερών (βλ Παράρτημα.).

*«Δέσποτα Κύριε Ιησού Χριστέ ο θεός ημών, ο παραγινόμενος εν Κανά της Γαλιλάιας και τον γάμον ευλογήσας, αυτός ήδη τη αοράτω σου επιστασία ευλόγησον και το παρόν συνοικέσιον όπερ μέλλομεν οι δούλοι σου κτήσαι κατά τους θείους και ιερούς Νόμους της εκκλησίας ημών. Επειδή ο υποφαινόμενος Κωσταντίνος **** ευχαρίστω ημών γνώμη συνάπτω ως πρώτου γάμου κοινωνίαν την θυγατέρα μου Ευδοκίαν μετά του Μανώλη ****, πρώτον δίδωμι αυτοίς την εκ ψυχής και καρδιάς ευχήν μου. Ευχαί γαρ και ευλογίαι γονέων στηρίζουσι θεμέλια οίκων, επομένως προικίζομεν αυτής ως εξής.»¹⁰².*

¹⁰¹ Για μία συλλογή λέξεων και φράσεων με το ντόπιο ιδίωμα βλ. Νικόλαος Δ. Περδίκης, *Αστροπαλιτζανά. Αστροπαλίτικα. Αστυπαλίτικα* (Ι. Σιδέρης, 2019).

¹⁰² Παρακάτω παρατίθεται αυτούσια η μεταγραφή που πραγματοποίησα στα τεκμήρια, αφαιρώντας μόνο τα πραγματικά ονόματα των ατόμων που εμπλέκονται και το πολυτονικό σύστημα.

Όπως προκύπτει από την έρευνα του δείγματος της εργασίας, φαίνεται πως τα προικοσύμφωνα έχουν συνταχθεί πριν από την τέλεση του γάμου, αφού στις περισσότερες εισαγωγές των κειμένων βρίσκουμε φράσεις όπως: «*συνάγομεν εις πρώτον γάμον κοινωνίαν την θυγατέρα μας*», «*προκειμένου να λάβει ως νόμιμον σύζυγον*». Στην συνέχεια φαίνεται πως συντακτικά προπορεύεται η ονομαστική αναφορά των προικοδοτών γονέων (είτε από την πλευρά της θυγατέρας, είτε από την πλευρά του υιού), έπειτα της νύφης που επρόκειτο να προικισθεί και του γαμπρού. Αξίζει να σημειωθεί, πως από το 1900 και εντεύθεν παρουσιάζεται μία σταδιακή απομάκρυνση της θρησκευτικής εισαγωγής στην τυπολογία του προικοσυμφώνου και υιοθετείται ένα περισσότερο αναλυτικό ύφος από τον γραφέα. Οι μεταγενέστερες εισαγωγές επικεντρώνονται περισσότερο στην λεπτομερή περιγραφή του τόπου, του χρόνου και των συμβαλλόμενων προσώπων, δίνοντας κατά ένα τρόπο ένα περισσότερο νομικά έγκυρο ύφος στο έγγραφο.

«Σήμερον δέκατη όγδοη του μηνός Ιανουαρίου του χιλιοστού εννιακοσιοστού δέκατου έτους ημέραν της εβδομάδος Δευτέραν, ενώπιον ημών τω Δημογερόντων της Αστυπάλαιας Κωστή Γ.

*Κ***, Φρατζέσκου Σ***, του Αρχιερατικού Επιτρόπου Παπά Πέτρου Ο*** και των προσυπογραμμένων ενηλίκων και εις ουδεμίαν νόμιμον εξαίρεσιν υπαγομένων μαρτύρων, εμφανισθείσα η Βεργού χήρα Ιωάννου Μ*** το γένος Ρωσσέτου Α***, εδήλωσεν ότι υπανδρεύσασα τη θυγατέρα αυτής ονόματι Αήνδα μετά του Μιχαήλ Ν*** εις πρώτον νόμιμον γάμον, πρώτον μεν δίδωσι αυτοίς τας μητρικάς της ευχάς, είτα δε ότι προικίζει τα ακόλουθα.»*

Ακολουθεί το κύριο μέρος του προικοσυμφώνου, με την αναλυτική περιγραφή των προικίων αγαθών που μεταβιβάζονται από τους προικοδότες στους προικολήπτες. Αυτή συνίσταται σε ακίνητη και κινητή περιουσία, ζωικό κεφάλαιο και χρήματα.

4.1.1 Ακίνητη περιουσία

Ακίνητη περιουσία αποτελούν τα οικήματα (σπίτια, μαγαζιά, αποθήκες, σταύλοι), και η ιδιοκτησία γης (χωράφια, αμπελώνες, περιβόλια, κήποι). Οι μεταβιβασθείσες οικίες προσδιορίζονται γεωγραφία ως *εντός ή εκτός του κάστρου*, επιβεβαιώνοντας την άποψη πως ο χώρος μέσα και γύρω από το κάστρο αποτέλεσε τον οικιστικό πυρήνα του νησιού. Οι γεωγραφικές

συντεταγμένες της ακίνητης περιουσίας όπως εμφανίζονται στο κείμενο, δίνονται με βάση τις πλησιέστερες ιδιοκτησίες. Ο γεωγραφικός εντοπισμός των ορίων μίας ιδιοκτησίας, πραγματοποιούνταν με αναφορά στα ονόματα των ιδιοκτητών των συνορευόντων ακινήτων. Για παράδειγμα:

*«Την οικίαν μας εις το κάστρο πλησίον Πέτρου Ι***, το μεν μέρος της οικίας είναι εξώκαστρον το δε έτερον εσωτερικόν, το αμπέλιον εις το Λιβάδι εις την απάνω πλευρά πλησίον της Καλής του Α*** και της Βεργούς του Γ***, το περιβόλιον εις το Μαρμάρι πλησίον της Ευδοκίας Ν*** και Αντωνίου Μ***, το χωράφιον εις το Αγριλίδι πλησίον προς το άνω μέρος ο Μιχαήλς Χ*** προς το κάτω μέρος Γεωργίου Κ***.»*

Οι μεταβιβασθείσες οικίες χωρίζονται σε ανώγειον, κατώγειον και πατάρι, καθώς όπως έχει προαναφερθεί, κάθε στάθμη αποτελούσε ένα νοικοκυριό. Ιδιαίτερα για τις οικίες εντός του κάστρου, φαίνεται να αυξάνονται καθ' ύψος λόγω ελλείψεως διαθέσιμου οικοπέδου. Όπως αναφέρει και η Ζέη για την περίπτωση της Πάρου τον 18^ο αιώνα, πρόκειται για οικιστικές μονάδες πυκνής και κατακόρυφης δόμησης, όπου κάθε οικογένεια έχει τον δικό της όροφο *ανώι ή κατώι*¹⁰³. Τα σπίτια εντός και εκτός του κάστρου δείχνουν ομοιογένεια σχεδιαστικά και λειτουργικά, γεγονός που οφείλεται στον ίδιο τρόπο κατασκευής αλλά και στον ίδιο τρόπο ζωής. Το κατώι επικοινωνούσε με το ανώι με ξύλινο άνοιγμα, την *μπούκα* ή με ξύλινες εσωτερικές σκάλες. Βοηθητικοί χώροι αποτελούσαν τα σταυλάκια ή τα καμαράκια όταν υπήρχαν, τα οποία χρησίμευαν ως μαγειρεία, πλυσταριά ή αποθήκες. Αυλές δεν βρίσκουμε παρά ελάχιστες, πιθανόν λόγω έλλειψης χώρου¹⁰⁴.

*«Εγώ ο δε Γεώργιος Κ*** προικίζω προς την θυγατέρα μου Αγγελίνα τα εξής. Δύο οικίας ένδον του κάστρου ανώγειον και πατάρι πλησίον Ειρήνης Μ***, επί μίαν παρακείμενον οικίαν κατώγειον πλησίον Αντωνίου Σ***. Έναν σταύλον έξω από του κάστρου κάτωθεν του παταρίου Φλωρέτζης Ζ***.»*

*«προικίζουσιν προς την θυγατέρα των Ειρήνη δύο σπίτια, ανώγειον και πατάρι ένδον του Κάστρου μεταξύ των σπιτιών Ιωάννου Ν*** [...]»*

¹⁰³ Ζέη, ό.π.,56.

¹⁰⁴ Τρεμπέλα-Λειμωνά Ελένη, *Η Αστυπάλαια και η Λαϊκή της Αρχιτεκτονική* (Δ.Σ. ΓΑΡΤΑΓΑΝΗΣ, 1980), 30–47.

Η αγροτική μεταβιβαζόμενη περιουσία συνίστατο σε χωράφια, περιβόλια, αμπέλια, κήπους και *απλαγιές*. Από τις περιγραφές των προικοσυμφώνων του δείγματος που μελετήθηκε, η καλλιεργήσιμη γη απαντάται κυρίως στο Λιβάδι¹⁰⁵ και έπειτα στις περιοχές όπως ο Αγ. Κωνσταντίνος, το Μαρμάρι, το Συκογοίρι, το μέσα/έξω Βαθύ, το Στενό, το Αρμενοχώρι και τη Μαλτεζάνα. Στα τεκμήρια δεν αναφέρονται το μέγεθος των οικιών ή των εκτάσεων, ούτε η αξία των αγροτεμαχίων, συνεπώς δεν μπορούμε να ξέρουμε αν αυτά ήταν μεγάλα ή μικρά. Μαζί με τα αγροτεμάχια βρίσκουμε να μεταβιβάζονται κλαδιά και δέντρα, τα οποία αναγράφονται στο έγγραφο γιατί ενδεχομένως μεταφέρονται είτε μαζί με την γη είτε ξεχωριστά. Επιπλέον σε άλλα σημεία τα αγροτεμάχια εμφανίζονται μαζί με τα σπίτια ή τις μάντρες τους, τα οποία λογικά αποτελούν τα στοιχειώδη αγροτικά κτίσματα για την προσωρινή διαμονή των καλλιεργητών, αλλά και για την διαφύλαξη των ζώων από τις δυσμενής καιρικές συνθήκες.

*«Το χωράφιον μου εις το Βαϊ με τους λούρους του και με τα κλαδιά των κατά τας μαρτυρίας των
ειδημόνων [...]*»

*«Τα χωράφια μας κείμενα εις την θέσιν Καμάρι με τα εν αυτών αγροικίας και μάνδραν και σπίτι
[...]*»

«Τα χωράφια μας με την εν αυτών μάνδραν και οικίαν με τα κλαδιά των [...]»

Τα διάφορα τοπωνύμια που αναφέρονται στα προικοσύμφωνα ισχύουν έως και στις μέρες μας, γεγονός που προσφέρει την δυνατότητα χαρτογράφησης της οικιστικής χωροταξίας του νησιού. Μέσα από μία συστηματική μελέτη όλων των κωδίκων, δύναται να εντοπιστούν τα σημεία του νησιού στα οποία συγκεντρώνεται η οικιστική δόμηση και τα σημεία στα οποία κατανέμονται οι γεωργικές ασχολίες, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αντίθετα, δεν θα μπορούσε να διαμορφωθεί κάποια κοινωνική κατηγοριοποίηση ή οικονομική διαστρωμάτωση του πληθυσμού της Αστυπάλαιας του 19^{ου} αιώνα, μέσα από τα αρχεία του Εκκλησιαστικού Κώδικα, αφού πουθενά δεν βρέθηκε να αναφέρεται το άθροισμα της αξίας των αγαθών που μεταβιβάζονται, το επάγγελμα και η ηλικία των προικοδοτών και των προικοδοτούμενων.

¹⁰⁵ Η περιοχή *Λιβάδι* αποτελεί σήμερα τον δεύτερο μεγαλύτερο οικισμό στην Αστυπάλαια, μετά από αυτόν της *Χώρας*. Χαρακτηρίζεται διαχρονικά ως το πιο εύφορο σημείο του νησιού.

4.1.2 Κινητή περιουσία

Η κινητή περιουσία περιγράφεται στα προικοσύμφωνα της Αστυπάλαιας με γοητευτική λεπτομέρεια. Αποτελείται από έπιπλα, μαγειρικά σκεύη, ρουχισμό (οικιακό ή ατομικό), κοσμήματα, ιερές εικόνες και τα διάφορα χρυσά νομίσματα. Έτσι μπορεί να κανείς να φανταστεί πως ενδύεται το εσωτερικό της γαμήλιας κατοικίας. Είναι ευνόητο πως τα είδη κινητής περιουσίας που παρατίθενται παρακάτω, δεν περιέχονται σε όλα τα προικοσύμφωνα. Το είδος των προικίων αλλά και η ποσότητα τους, ποικίλουν σε κάθε τεκμήριο, καθιστώντας σαφή την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση της κάθε συμβαλλόμενης οικογένειας.

Έπιπλα και οικιακά σκεύη: *πάγκον, σεντούκαν καρυδένιαν, καθρέπτην, τσούλα και κτένι της τσούλας, καναβέταν, βελονοθήκη, θηκάρι με το αλυσίδι του, τέξερην, τηγάνια μπακιρένια, δουζίνα κουτάλια και πιρούνα, ταψιά, πίθους, κανάτι του νερού, φλυτζάνια πήλινα, σαχάνι, γουδί, σαμουντάνια, κρουπάκια αλειφτά, ρακοστάμνια, μαγγάλι, κρασοβάρελο, σκάφην του πλυσίματος και του ζυμωτού.*

Είδη οικιακού στολισμού και στρωμνής: *μπατανίες, στρώματα, πάπλωμα, σινδόνια εμπροσθινά, μαξιλάρες πλέκτινες, σκαρπέτες, κουρτίνες τουλπανένιας, πεσκήρια, χράμια, τραπεζομάνδηλα.*

Είδη ατομικού ρουχισμού: *υποκάμισα βετσάτα, σακάκια, ρούχα μανικιωτά άλικα, μπόλιες πλουμιστές, τραχηλίες χρυσές, σκούφιες του χρυσομανδήλου, μανδήλια μεταξωτά και βαμβακερά, ζαζέτια, βράκες, γούνες βελουδένιες κόκκινην και πράσινην, ζωνάρι ασημένιο, υπανομουστουχιάν, ζεύγη κρουζέτια αργυρά*

Τιμαλφή αντικείμενα: *ζεργάρια βέργες χρυσές, σκουλαρίκια χρυσά, δακτυλίδια χρυσά, χαϊμαλί ασημένιον, καρφίτσαν χρυσήν, εξ εικοσάρια χρυσά, οκτώ δεκάρια εις το αλυσίδι, εικόνα των Αγίων Πάντων, εικόνα της Παναγίας, εικόνα του Αγίου Νικολάου.*

Ζώα: *κατσίκια, μέλισσας ζωντανάς και ψόφιας μέσα εν τα χωράφια του Αρμενοχωρίου, δύο πρόβατα, δύο αίγας, ένα αγελάδιον, έναν όνον.*

Σε πολλά νησιά του Αιγαίου μέρος της μεταβιβαζόμενης περιουσίας αποτελούσαν οι μικρές ιδιόκτητες εκκλησίες. Στην Αστυπάλαια απαντώνται 11 περιπτώσεις¹⁰⁶ μεταβίβασης στασιδίων εκκλησίας. Αναφέρονται άλλοτε ως *στασιδί* και άλλοτε ως *θρόνιον*, και αποτελούν το ξύλινο κάθισμα το οποίο τοποθετείται αριστερά και δεξιά εντός των ιερών ναών με σκοπό την ανάπαυση των πιστών κατά την διάρκεια της λειτουργίας. Από τις περιγραφές τους στα τεκμήρια, φαίνεται και η έμφυλη τους διάταξη στο χώρο, αφού χωρίζονται σε ανδρικά και γυναικεία. Πρόκειται λοιπόν για μεταβίβαση της θέσης ανάπαυσης που κατείχε η οικογένεια εντός του ναού, περιουσιακό στοιχείο που προσφέρει συμβολικό πλεονέκτημα στον ιδιοκτήτη, παρά υλική αξία.

*«θρόνιον μας εις τον μεγάλον γυναικονίτην της Παναγίας Κάστρου πλησίον Βεργους Ι*** [...]*»

*«[...] ανδρίκιον στασιδίον εις τον Άγιον Γεώργιον πλησίον Νικήτα Φρ*** και έτερον γυναικείον στασιδίον εις τον αυτόν Ναόν πλησίον Ευφημίας Π*** [...]*»

Πολύ συχνά, μεταβιβασθείσα προικώα περιουσία αποτελούσαν και τα **μετρητά**. Στα προικοσύμφωνα της οθωμανικής περιόδου συναντάμε μεταβιβάσεις σε γρόσια τα οποία κυμαίνονται από 500¹⁰⁷ έως και 10.000 χιλιάδες¹⁰⁸. Σε προικοσύμφωνο του 1918, όπου πια τα Δωδεκάνησα έχουν περάσει πια στην κυριαρχία των Ιταλών, συναντάμε μεταβίβαση προίκας σε ιταλικά φράγκα¹⁰⁹. Από την μελέτη των προικοσυμφώνων γίνεται αντιληπτό πως ο προικοδότης ήταν υποχρεωμένος να παραχωρήσει το ποσό στον προικολήπτη σε δόσεις ή εφάπαξ.

«χίλια αριθμ. 1000 γρόσια ως μετρητά πληρωτέα τα μεν πεντακόσια αριθμ. 500 μετά εν έτος, τα δε έτερα πεντακόσια αριθμ. 500 δεκαπέντες μήνας από σήμερα άτοκες [...]»

*«και δύο χιλιάδες αριθμ. 2000 γρόσια μετρητά πληρωτέα μετά δύο έτη ατόκως, τα μεν ο πεθερός Αντώνιος Ν. Γ*** τα δε έτερα ο Μιχαήλ Δ. Γ***.»*

«χίλια πεντακόσια ενενήκοντα τρία φρ. Ιταλικά και τριάκοντα λεπτά (αρ. 1593, φρ. Ιταλικά και 30 λεπτά)»

¹⁰⁶ 'Κώδικας Α', σ. 47, σ. 174, σ. 203, σ. 207 και Κώδικας Β', σ. 7, σ. 47 και Κώδικας Γ', σ. 19, σ. 127, σ. 184, σ. 204 σ. 213.

¹⁰⁷ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 144.

¹⁰⁸ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 7.

¹⁰⁹ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 289.

Αφού ο βασικός κορμός του προικοσυμφώνου έχει συνταχθεί από τον νοτάριο και η προίκα έχει περιγραφεί, αρθρώνεται ένα πλέγμα από περιοριστικές διατάξεις και όρους όπου προστατεύουν την διανομή της γονικής περιουσίας. Όπως είπαμε, η γονική περιουσία είναι απαραίτητο να παραμείνει καθηλωμένη στη ρίζα της, γεγονός που επικυρώνεται στο προικοσύμφωνο με την αναγραφή του αξιώματος που διέπει την διαδικασία προικοδότησης «*το γονικόν εις το γονικόν*». Άλλος ένας περιοριστικός όρος στη μεταβίβαση, είναι η εφαρμογή της επικαρπίας, το λεγόμενο **γεροντομοίρι**. Το γεροντομοίρι (ή γηροντομοίρι) αποτελεί το τμήμα της περιουσίας της προίκας, που είχαν το δικαίωμα να κρατήσουν οι προικοδότες γονείς προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των γηρατειών τους. Σύμφωνα με τη Ζέη, πέρα από τις οικονομικές ανάγκες που έρχεται να καλύψει, αποτελεί ένα παράδειγμα αμφίδρομου ελέγχου πάνω στην μεταβιβαζόμενη περιουσία. Έτσι ο πατέρας και η μητέρα δεν αποκόπτονται ποτέ τελείως από την περιουσία¹¹⁰. Στο δείγμα της εργασίας εμφανίζεται γεροντομοίρι σε 18 περιπτώσεις. Το γεροντομοίρι εστιάζεται σε ακίνητη περιουσία «*έτι δε θέλομεν βαστάζη αμφοτεροι μέχρι βίου τον σιδηροκέφαλον το αμπέλιον του Συκογοίρι και και τα χωράφια του Στενού.*»¹¹¹, σε ποσότητες τροφίμων κατ' έτος «*Κρατήσει δε διά γηροκόμοισιν τα αμφοτερας μέχρι έχει ζωής τα τέσσερα κοφίνια σταρέλια κατ' έτος*»¹¹² και μετρητά «*Υποχρεούται ο υιός μου Νικόλαος αν τυχών ζητήσει να με αποβάλλη της οικίας χωρίς να με τροφοδοτεί, να μου δίδει εις μετρητά δύο χιλιάδες γρόσια.*»¹¹³.

Επιπλέον, συναντήθηκαν πολλές περιπτώσεις επίσης, όπου η προίκα μεταβιβαζόταν επιβαρυνμένη με **χρέος** από τους προικοδότες, το οποίο καλούνταν πάντα να αποπληρώσει ο μελλοντικός σύζυγος, όπως στην περίπτωση του 1877: «*[...]και δε ο γαμβρός Δημήτριος Ηλία Γ. Κ*** θέλει πλερώσει αυτά διά της προικός ταύτης διά το ανωτέρω χρέος της πεθεράς του γρόσια εκατό χιλιάδες, τα οποία ο τόκος είναι βάρος του από την ημέραν τάντην.*»¹¹⁴ αλλά και η ιδιαίτερη περίπτωση του 1903 όπου η προικοδοτούσα οικογένεια μεταβιβάζει μαζί με την προίκα και το χρέος που οφείλει στην Κοινότητα του νησιού: «*Παρατηρείται ότι η προικισθείσα αυτή περιουσία οφείλει εις την Κοινότητα φόρους γρόσια διακόσια εξήκοντα (αριθμ. 260) τα οποία εάν δεν*

¹¹⁰ Ζέη, 'Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα', 63.

¹¹¹ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 11.

¹¹² 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 113.

¹¹³ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 7.

¹¹⁴ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 115.

πληρώσωσιν αυτά οι προικίζοντες γονείς υποχρεούται ο Γαμβρός Παναγής να πληρώσει ταύτα άνευ προφάσεως και αντιλογίας προς του ταμείου της Κοινότητας κατά τον Οκτώβριο μήνα εν έτους.»¹¹⁵

Στο τέλος του κειμένου τα συμβαλλόμενα μέρη βάζουν την ιδιόχειρη υπογραφή τους, προσδίδοντας εγκυρότητα στο κείμενο και δηλώνοντας με ρητό και κατηγορηματικό τρόπο την επικύρωση της συμφωνίας που τελέσθηκε. Πρώτα υπογράφουν οι προικοδότες γονείς, και σε περίπτωση που αυτοί είχαν αποβιώσει, οι πλησιέστεροι συγγενείς τους που τους εκπροσωπούν. Αυτοί άλλωστε είχαν την νομική και ηθική υποχρέωση να προσφέρουν την προίκα. Έπειτα υπογράφει ο γαμπρός και σε σπάνιες περιπτώσεις η προικισθείσα νύφη. Αν κάποιο από τα συμβαλλόμενα μέρη είναι μη εγγράμματο, η υπογραφή βεβαιώνεται από ορισθέντα εκπρόσωπο «Υπογράφεται παρά πάντων και εμού πλην **** δηλώσεως άγνοιαν γραμμάτων» ή «διά του αγραμμάτου **** κατ' αίτησιν του υπογράφοντος». Σε πλαϊνή διάταξη σημειώνονται οι υπογραφές των μαρτύρων, των Δημογερόντων και του Αρχιερατικού Επιτρόπου. Τα προικοσύμφωνα των τελευταίων ετών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κλείνουν την με την σφραγίδα των μουσουλμανικών και των χριστιανικών αρχών, ενώ το από το 1911 και έπειτα των Ιταλικών (βλ. Παράρτημα).

«Ταύτα πάντα προικίζοντες προς τα τέκνα των προς τα τέκνα των, παραχωρούσιν αυτοίς και την ευχήν των, οι δε προικιζόμενοι ομολογήσαντες. Οι δε προικιζόμενοι ομολογήσαντες ότι παραλάβοντες πάντα ταύτα υπόσχονται να διατηρώσι τα αρχαία κληρονομικά ημών έθιμα και την αρμοδιότητα της Ιεράς Μητροπόλεως.

Και εις ένδειξιν εγένετο το παρόν έγγραφον, όπερ αναγνωσθέν ευκρινώς και εις επήκοον των συμβαλλομένων και των μαρτύρων, υπεγράφη παρ' αυτών και ημών.»

¹¹⁵ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 24.

4.2 Το φάσμα των μεταβιβάσεων

Παρακάτω θα εξετάσουμε πως αναδεικνύεται η μεταβίβαση της περιουσίας μέσα από τις πληροφορίες που μας δίνει η μελέτη των προικοσυμφώνων και των διαθηκών. Αρχικά τα τεκμήρια μαρτυρούν, πως ο χώρος κατοίκησης της πλειοψηφίας των κατοίκων, απαντάται εντός και εκτός του κάστρου, ενώ τα αγροτεμάχια καλλιεργήσιμης γης συναντώνται κυρίως στην περιοχή Λιβιάδι. Όπως έχει προαναφερθεί μεταξύ άλλων, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το κάστρο αποτέλε φυσικό οχυρό για τους κατοίκους κατά την περίοδο των πειρατικών επιδρομών και πως η έκταση του Λιβαδίου χαρακτηρίζεται έως και σήμερα ως το πιο εύφορο σημείο του νησιού. Από το παρόν δείγμα τεκμηρίων, δεν μπορούν να εντοπιστούν στο χάρτη οι συνοικίες του οικισμού όπου διέμεναν οι χριστιανοί ή οι μουσουλμάνοι κάτοικοι, ούτε μπορεί να εξαχθεί κάποια σχηματοποίηση για την κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση της νήσου, αφού όπως δείξαμε παραπάνω, δεν αναφέρονται σχετικές λεπτομέρειες στα προικοσύμφωνα ή στις διαθήκες.

Όπως αναδείχθηκε, το σύστημα μεταβίβασης της Αστυπάλαιας, θέλει τις δύο πρώτες κόρες να λαμβάνουν την μητρική και την πατρική περιουσία αντίστοιχα, υπό τον απαραίτητο όρο ότι οι θυγατέρες αυτές θα φέρουν το όνομα της εκ μητρός γιαγιάς τους και του εκ πατρός παππού της αντίστοιχα. Η μαρτυρία αναφέρει πως ελλείψει θυγατέρων, την θέση τους παίρνει ο πρωτότοκος γιος. Παρόλα αυτά, από την εικόνα που μας δίνει το δείγμα των προικοσυμφώνων, δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα κατηγορηματικοί στη συνεπή τήρηση του παραπάνω αξιώματος. Από το δείγμα προικοσυμφώνων που μελετήθηκαν, η προέλευση της μεταβιβαζόμενης περιουσίας (μητρική ή πατρική) δεν αναγράφεται πάντα στις περιγραφές, παρά μόνον σε τρεις περιπτώσεις, αυτή του 1874: «*προικίζομεν προς την εγγονή και ανεψιάν ημών Καλλιόπη εκ πατρικάς της περιουσίας τα ακόλουθα [...]*»¹¹⁶, του 1874: «*Τα χωράφια τα μητρικά μου [...]*»¹¹⁷ και του 1881: «*άπαντα τα της θέσιν Πεύκουσ μητρικά χωράφια της με αγροικίαν*»¹¹⁸.

Επίσης, κατά κύριο λόγο εμφανίζεται η παράλληλη συμμετοχή και της μητέρας και του πατέρα κατά την προίκιση του τέκνου τους, είτε αυτό αφορά τις θυγατέρες, «*Ημείς δε Γεώργιος I*** και σύζυγος μου Λήντα, γονείς της νύμφης προικίζομεν την θυγατέρα μας Ευδοκία τα εξής.*»¹¹⁹,

¹¹⁶ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 47.

¹¹⁷ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 91.

¹¹⁸ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 201.

¹¹⁹ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 152.

είτε αφορά τους υιούς «Οι δε σύζυγοι Δημήτριος Φ*** και Διασυνού το γένος Ηλία Κ*** εδήλωσαν ότι προικίζουσι προς τον υιόν των»¹²⁰. Βρίσκουμε όμως και περιπτώσεις όπου στο προικοσύμφωνο εμφανίζεται μόνο ο ένας εκ των γονέων, όπως στο 1888 «Μέλλουσα η υπογεγραμμένη Ευφροσύνη Μιχαήλ Π*** να συνάψω εις πρώτου γάμου κοινωνίαν την θυγατέρα μου Κυράνναν μετά του Ιωάννου Α*** [...]»¹²¹. Δεν είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε πως όλες οι περιπτώσεις εμφάνισης του ενός γονέα, οφείλονται σε ατυχείς περιστάσεις όπως ο θάνατος, εκτός από αυτές που διευκρινίζουν την χηρεία της μητέρας όπως στο 1910 «εμφανισθείσα η Βεργού χήρα Ιωάννου Κ. Μανωλάκη το γένος Ρωσσέτου Άσπρου, εδήλωσεν ότι υπανδρεύσασα τη θυγατέρα αυτής»¹²². Σαν προικοδότες πολύ σπάνια εμφανίζονται συγγενείς, όπως ο αδελφός, ο θείος και γιαγιά.

Επιπλέον, μόνο σε τρεις περιπτώσεις του δείγματος βρίσκουμε να αναγράφεται η προτίμηση στην σειρά γέννησης (πρωτότοκη ή δευτερότοκη). Αυτές αποτελούν την προίκιση του 1874 «συνάψω εις γάμον κοινωνίαν την πρωτότοκόν μου θυγατέρα Μαρίαν»¹²³, του 1908 «την πρωτότοκον αυτών θυγατέρα Εργίνα μετά του Φρατζέσκου υιού Ι***»¹²⁴ αλλά και την περίπτωση που η προικοζόμενη κόρη εμφανίζεται ως «μονογενή θυγατέρα των Ζαμπελού»¹²⁵.

Η παράλειψη αναφοράς αυτών των στοιχείων κατά την περιγραφή της μεταβίβασης, δεν οφείλεται σε τυχόν αφέλεια του εκάστοτε νοταρίου. Οι γονείς όσο ζούσαν ήταν παρόντες στα συμβόλαια προίκας των και των θυγατέρων και των υιών τους και σπάνια ανέφεραν την προέλευση των περιουσιών που παραχωρούνταν¹²⁶. Υποθέτω ότι τα συμβαλλόμενα μέρη της δικαιοπραξίας γνώριζαν με πάσα λεπτομέρεια τα στοιχεία της κάθε οικογένειας και των νεονύμφων που επρόκειτο να προικιστούν, δεν θεωρούνταν όμως προϋπόθεση για την κύρωση του προικοσυμφώνου η αναγραφή αυτών στοιχείων.

Ας δούμε τώρα τί είδους περιουσία μεταβιβάζεται αναφορικά με την φύλο. Τα δεδομένα που αντλούμε από τα προικοσύμφωνα του δείγματος, επιβεβαιώνουν το στοιχείο της γυναικοτοπικής μεταγαμήλιας εγκατάστασης. Προίκα χωρίς μεταβιβαζόμενη οικία προς την

¹²⁰ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 204.

¹²¹ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 29.

¹²² 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 153.

¹²³ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 91.

¹²⁴ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 127.

¹²⁵ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 123.

¹²⁶ Doxiadis, ό.π.,239–41.

θυγατέρα δεν συναντάται, παρά μόνον σε δύο περιπτώσεις, αυτή του 1910¹²⁷ όπου στην θυγατέρα παρέχονται γρόσια και κινητή περιουσία, και αυτή του 1919¹²⁸ όπου η θυγατέρα λαμβάνει στάβλο με προαύλιο, τον αέρα του οικοπέδου και κινητή περιουσία. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με σιγουριά ποιος παράγοντας επηρέασε την απουσία προίκισης οίκου σε αυτές τις περιπτώσεις. Σίγουρα όμως όπως δηλώθηκε και παραπάνω, η οικονομική διαστρωμάτωση και οι δημογραφικές μεταβολές του κάθε τόπου, επηρέαζαν τους εθιμικούς κανόνες, και εν συνεχεία τον τρόπο με τον οποίο μεταβιβάζονταν τα αγαθά. Επιπλέον, από τις 8 διαθήκες που μελετήθηκαν συμπληρωματικά στο δείγμα, βρέθηκε μία περίπτωση διαθήκης του 1921¹²⁹ όπου μεταβιβάζονται οικίες εντός του κάστρου.

Από την πλευρά των αρρένων, σπάνια εμφανίζεται μεταβίβαση οικίας στον μελλοννυφο υιό. Στο δείγμα που μελετήθηκε, βρέθηκαν δύο περιπτώσεις προίκισης οικίας στους υιους, αυτή του 1881 «*Εγώ δε η Καλή Π*** προικίζω προς τον υιό μου Μανώλην τα σπίτια μου ένδον του κάστρου ανώγειων και πατάριον, όπως ευρίσκονται με την περιλογήν των, πλησίον Μαρίας Μανώλη Κ*** και Γεωργίου Π****»¹³⁰ και το 1908 «*Ο δε Ιωάννης Α*** και η σύζυγος του Ειρήνη Π*** προικίζουσιν εις τον υιόν των 2 οικίας των κατωγείας εις θέσιν Καράϊ πλησίον των οικιών Κωνσταντίνου Κ*** και του Γεωργίου ****»¹³¹. Θα πρέπει να σημειωθεί, πως η προίκιση οικίας στους άρρενες δεν αποτελεί απαραίτητα την μεταγαμήλια οικία εγκατάστασης των νεόνυμφων. Αποτελεί όμως ερώτημα προς απάντηση, σε ποιες περιπτώσεις μεταβιβαζόταν οικία και στους υιούς κατά την προίκιση. Ενδεχομένως οι παραπάνω περιπτώσεις οφείλονται στον βαθμό οικονομικής άνεσης των διαθετών ή στην έλλειψη θυγατέρων στην οικογένεια.

Έπιπλα, οικοσκευές, είδη εσωτερικής διακόσμησης, ρουχισμός και κοσμήματα, είναι κάποια από τα κινητά αντικείμενα που μεταβιβάζονται στο σύνολο των προικοσυμφώνων προς τις θυγατέρες. Παρόλα αυτά στα προικοσύμφωνα του 1870¹³², του 1887¹³³ και του 1906¹³⁴ απαντάται προίκιση κινητής περιουσίας και στους υιούς. Στην πρώτη περίπτωση του 1870 ο υιός προικίζεται και από τους δύο του γονείς με «*εν ρακοκάζανον, μίαν λάζαν, δύο κρασοβάρελα, τρεις ζάρες, δύο χαράνια,*

¹²⁷ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 164.

¹²⁸ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 236.

¹²⁹ 'Κώδικας Δ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 362.

¹³⁰ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 203.

¹³¹ 'Κώδικας Δ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 123.

¹³² 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 213.

¹³³ 'Κώδικας Β' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 7.

¹³⁴ 'Κώδικας Γ' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 75.

τρία ρακοστάμια, εν δακτυλίδι χρυσούν, ένα καντάρι» και σε αυτό του 1887 ο υιός προικίζεται από την μητέρα του με «μία κασέλα καριδένια, εν μπαούλο, δύο κασέλας ζύλινας, μία καναβέτα, τρεις ζάρες, τρία πιθάρια, δύο σκάφες, δύο έτερα όμοιας, δώδεκα καθέκλας καριδένια, τρία ζεύγη ενώτια χρυσά, μία στρώση πλέκτενη του καναπέ, μία μπατανιά της Ευρώπης, τρία ζεύγη μαξιλάρια πλέκτινα, τρία χράμια, εξ τέξερα διαφόρου μεγέθους χάλκινα, εν τσουκαλίδι χάλκινον, δύο τηγάνια ατσαλικά, εν χαρανί χάλκινον, ένα γουδί ορείχαλκον, ένα μπρίκι του καφέ, 7 εικόνες». Ενώ στο προικοσύμφωνο του 1906 ο υιός λαμβάνει από τους γονείς του καφενείον με όλη την περιλογή του σε έπιπλα και ποτά. Όπως προανέφερα η εκτιμώμενη αξία των προικίων αγαθών δεν καταγράφεται. Παρόλα αυτά συγκριτικά με τα υπόλοιπα προικοσύμφωνα του δείγματος, τα παραπάνω σημειώνουν μεγάλες ποσοτικές και ποιοτικές διαφορές τόσο στην ακίνητη, όσο και στην κινητή περιουσία, πράγμα που καθιστά σαφή την οικονομική διαστρωμάτωση μεταξύ των οικογενειών. Συνεπώς έχω την άποψη πως, προίκιση κινητής περιουσίας συναντάται και στους υιούς, σε περιπτώσεις όπου η οικογενειακή περιουσία κατέχει αρκετά αγαθά ώστε να προικιστούν όλοι ανεξαρτήτως φύλου ή σε περιπτώσεις μη ύπαρξης θηλυκού κληρονόμου.

Μετρητά, αγροτικό και ζωικό κεφάλαιο απαντώνται στην προίκα τόσο των αρρένων όσο και των θυγατέρων. Όπως αντίστοιχα συμβαίνει και με τα στασίδια στην εκκλησία. Μετρητά συναντώνται επίσης στις διαθήκες, τα οποία διανέμοντα εξ' ίσου στα αδέρφια, στον επιζώντα σύζυγο ή στις εκκλησιαστικές αρχές. Οι διαθέτες φαίνεται να παραχωρούν χρηματικά ποσά, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις χριστιανικές τελετές της μετά θάνατον ζωής τους, όπως στο παράδειγμα διαθήκης του 1875¹³⁵ «έχω δι' υμού λόγου χίλια αρ. 1000 γρόσια εις τον Πρωτόπαπα Αστυπάλαιας, και έτι δι' ομολόγου επτακόσια αρ. 700 γρόσια εις τον Κυριάκον Παπά Αντωνίου. Έξ' αυτών των χρημάτων να γίνονται πάντα τα της θανής μου και μνημόσυνα μεν ενός έτους».

¹³⁵ 'Κώδικας Α' Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας', 121.

5. Αντί επιλόγου

Για την παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η ανάγνωση ενός μέρους δικαιопρακτικών εγγράφων του Εκκλησιαστικού Κώδικα Αστυπάλαιας, εκκινώντας από το 1871 και φτάνοντας έως και το 1928. Αφού παρουσιάστηκε το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της υπό εξέταση περιόδου, αναδείχθηκαν τα συστήματα μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, με επίκεντρο τις ιστορικές και εθνογραφικές μελέτες για το Αιγαίο και τα ιδίως τα Δωδεκάνησα. Έπειτα, παρουσιάστηκε το σύστημα μεταβίβασης οικογενειακών αγαθών της Αστυπάλαιας, σύστημα το οποίο δεν είχε μελετηθεί έως σήμερα. Για την ανάδειξη του τοπικού συστήματος μεταβίβασης, συνέβαλαν η αποδελτίωση και ανάγνωση 50 αδημοσίευτων δικαιопρακτικών εγγράφων, τα ευρήματα από τον δωδεκανησιακό τύπο και η διαθέσιμη βιβλιογραφία που πλαισιώνει τον αιγαιακό χώρο. Στην Αστυπάλαια φαίνεται η πρωτότοκη και η δευτερότοκη κόρη, να λαμβάνουν την μητρική και πατρική τους περιουσία αντίστοιχα. Παράλληλα βασική προϋπόθεση της μεταβίβασης, αποτέλεσε η ονοματοθεσία· μαζί με την περιουσία στις θυγατέρες, όφειλε να κατέβει και το όνομα των αντίστοιχων προγόνων. Η κατά φύλα και κατά σειρά ηλικίας μεταβίβαση, συναντάται με διάφορες παραλλαγές σε όλο το αιγαίο, καθιστώντας αυτόν τον χώρο αυτό μία διακριτή ζώνη, με κύριο χαρακτηριστικό την μητροτοπική εγκατάσταση του μελλοντικού ζευγαριού και την κατά φύλα μεταβίβαση. Πράγματι, όπως και στην περίπτωση της Αστυπάλαιας, απαραίτητο συστατικό κάθε αστυπαλίτικου προικοσυμφώνου αποτελούσε η προικώα οικία στην θυγατέρα. Οι ελάχιστες περιπτώσεις μεταβίβασης οικίας στον γιο, δεν μπορούν να αναιρέσουν το παραπάνω βασικό χαρακτηριστικό, αντίθετα συμβάλουν στην άποψη πως οι εθιμικοί κανόνες διαμορφώνονται με αποκλίσεις και αντιφάσεις που συνδέονται με συγκυριακούς ή τυχαίους παράγοντες (η απουσία θυγατέρων για παράδειγμα).

Οι μελέτες που αφορούν στην μεταβίβαση των οικογενειακών αγαθών στο Αιγαίο αναδεικνύουν, στις περισσότερες περιπτώσεις ότι ισχύουν παράλληλες περισσότερες παραλλαγές. Οι κατά τόπους αντιφάσεις και οι παρεκκλίσεις από τους επίσημους κανόνες μεταβίβασης, δεν θα έπρεπε να προκαλούν σύγχυση. Έτσι κι αλλιώς, η νομική μορφή κάθε δικαίου, δεν αποτελεί ένα κλειστό και αυτόνομο σύστημα, του οποίου η ανάπτυξη δεν επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες. Ο Bourdieu πολύ εύστοχα τόνισε πως η νομική επιστήμη, στην προσπάθεια της να αποδείξει πως αποτελεί ένα σώμα από θεωρίες και κανόνες, απαλλαγμένο από κάθε κοινωνικό καταναγκασμό και πίεση, επικαλέστηκε την ουδετερότητα και την καθολικότητα. Αυτή η

καθολικεύουσα στάση, παρέλειψε να εντοπίσει το δίκαιο και την νομολογία, ως άμεσο απεικόνισμα των υπαρχόντων κοινωνικών συσχετισμών και δυνάμεων¹³⁶. Εν κατακλείδι κατά την εύστοχη άποψη της Καλπουρτζή, σε επίπεδο αποτελέσματος, τα γεγονότα που μας δίνει η ίδια η φύση των πηγών, τα καθιστά απροσδιόριστα. Σημασία έχει να αναδειχθούν οι πληροφορίες των εγγράφων, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν απόλυτα έγκυρες, σε ότι αφορά τις προθέσεις του δικαιοπάρου, και συνεπώς ενδεικτικές του αξιακού συστήματος της συγκεκριμένης τοπικής κοινωνίας¹³⁷.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι οικογενειακές στρατηγικές όπως εξετάζονται σε διάφορες μελέτες, μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά στην ανάδειξη της εκάστοτε κοινωνικής δομής και ιεραρχίας. Προνομιακό πεδίο για τέτοιου είδους προσεγγίσεις, αποτέλεσε το αυστηρά περιοριστικό σύστημα των *κανακάρηδων* της Καρπάθου. Ο Vernier υποστήριξε πως τελικός σκοπός κάθε οικογένειας *κανακάρηδων*, ήταν η διατήρηση και επαύξηση του οικονομικού και συμβολικού της κεφαλαίου. Με αυτόν τον τρόπο κατάφερε να αναπαράγει τη θέση της στην κοινωνική δομή, και τελικά συνέβαλε στην αναπαραγωγή της ίδιας της κοινωνικής δομής. Οι προνομιακές οικογένειες των *κανακάρηδων* που διέφεραν τόσο στο μέγεθος όσο και στο είδος της περιουσίας που κατείχαν, παντρεύονταν ανάλογα με την κοινωνική σειρά τους. Η κοινωνική σειρά του καθενός, καθοριζόταν από την πατρογονική κληρονομιά του, καθώς σε ένα άγονο τόπο με μικρή έκταση ιδιοκτησίας και ισχνή ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων, δεν ευνοούνταν ο γρήγορος ατομικός πλουτισμός και οι ιδιαίτερες μορφές επενδύσεων. Οι ευκαιρίες για ατομική επαύξηση περιουσίας ήταν ελάχιστες. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως μεταξύ άλλων, το γεγονός αυτό επέτρεψε την απόλυτη υποταγή των τέκνων στις οικογενειακές αποφάσεις¹³⁸. Αξίζει να σημειωθεί πως παρόμοιο σύστημα *γαμήλιων* στρατηγικών απαντήθηκε, σε ακόμα καθαρότερη μορφή στην περίπτωση της Κάσου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που αναφέρθηκαν. Στο νησί μέχρι και τον 19^ο αιώνα υπήρχαν δώδεκα *κανακάρηδες* και δώδεκα *κανακάρες*, ως διακριτές μονάδες κατοίκων, οι οποίοι πέραν του ότι κατείχαν την σημαντικότερη περιουσία του τόπου, όφειλαν να έχουν και ένα ιδιαίτερο ένδυμα, την λεγόμενη *κολαΐνα*. Οι τάξεις αυτές, προκειμένου να

¹³⁶ Bourdieu Pierre, 'Η δύναμη του δικαίου: στοιχεία για μια κοινωνιολογία του νομικού πεδίου', Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών 72, τχ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (1989): 3-43.

¹³⁷ Καλπουρτζή, ό.π.,107.

¹³⁸ Vernier και (επιμ.) Παπαταξιάρχης, ό.π.,51-82.

διατηρήσουν την δομικά κυρίαρχη παρουσία τους στο νησί αλλά και την υφιστάμενη κοινωνική δομή, κατέληγαν σε γάμους μεταξύ τους.

Σημαντικό είναι να τονιστεί, πως η γυναικοτοπική εγκατάσταση που χαρακτηρίζει τον αιγαιακό χώρο, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι συνδέεται με μορφές μητριαρχικής οργάνωσης. Ο Νουάρος – Μιχαηλίδης στο έργο του, προϊόν των κοινωνιολογικών θεωρήσεων των αρχών του 20^{ου} αιώνα, πέφτει στην «παγίδα» να θεωρήσει πως « [...] όχι μόνον η συνήθεια αυτή της πρωτοτόκου ή και όλων των θυγατέρων εν γένει κληρονομίας της μητρικής περιουσίας [...], δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι εις τα σημερινά ελληνικά έθιμα διετηρήθησαν ούχι ολίγαν λείψανα της Μητριαρχικής εποχής»¹³⁹. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην μελέτη του Παναγή Λεκατσά για συστήματα συγγένειας των αρχαίων Ελλήνων, ιδιαίτερα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου. Ο Λεκατσάς εντοπίζει μητριαρχία στην πρώτη περίοδο 2000π.Χ. και πατριαρχία δεύτερη μεταξύ 2000-1000π.Χ. Ωστόσο οι σύγχρονες εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις, δεν απέδωσαν χαρακτηριστικά «μητριαρχίας» στα διάφορα συστήματα κυκλοφορίας των αγαθών στο Αιγαίο. Η σύγχρονη ανθρωπολογική θεώρηση σε ό,τι αφορά την συγγένεια, δεν συζητά στη βάση του δίπολου μητριαρχία-πατριαρχία, αλλά διακρίνει σε μητρογραμμικά και πατρογραμμικά συστήματα συγγένειας. Σε μητρογραμμικά μάλιστα συστήματα, δεν αναφέρεται η ύπαρξη εξουσίας στα χέρια των γυναικών, ενώ βαρύνουσα θέση διατηρεί συνήθως ο μητρικός θεός¹⁴⁰. Κλείνοντας, αξίζει να μνημονεύσω την άποψη της Σταματογιαννοπούλου, η οποία τονίζει πως το προνόμιο της μητρικής οικίας στα χέρια των γυναικών, προσδίδει στη γυναίκα διαπραγματευτική ισχύ εντός της οικογένειας και κατ' επέκταση της συζυγικής σχέσης¹⁴¹.

¹³⁹ Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π.,133–34.

¹⁴⁰ Αλεξάκης Ελευθέριος Π., 'Μητριαρχία ή πατριαρχία; Ο Λεκατσάς και το σύστημα συγγένειας των αρχαίων Ελλήνων', *Στάχυ* 20, τχ. Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (1996): 87–92.

¹⁴¹ Σταματογιαννοπούλου, ό.π.,123.

Παράρτημα

Φωτογραφικό υλικό τεκμηρίων

Οικογένεια Σκούφαλου, Αστυπάλαια, αρχές 20^{ου} αιώνα

οὐκ ἐστὶν δὲ τῶν ἐπισημοτέρων ἀδελφῶν οἱ ὀνομαζόμενοι Φορῆς ὁμογενεῖς οἱ Παύλος
Παναγιώτης καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ ἐπισημοτέρους οἱ ἐπισημοτέρους
ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ

Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
οὐκ ἐστὶν δὲ τῶν ἐπισημοτέρων ἀδελφῶν οἱ ὀνομαζόμενοι Φορῆς ὁμογενεῖς οἱ Παύλος
Παναγιώτης καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ ἐπισημοτέρους οἱ ἐπισημοτέρους
ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ

Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ

Οἱ ἐπισημοτέρους.
Ἰωάννης Κ. Παπαδόπουλος

Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ

Οἱ ἐπισημοτέρους.
Παναγιώτης οἱ ἐπισημοτέρους Παναγιώτης Κ. Παπαδόπουλος καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους
καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους
1000 καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους
καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους
καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους καὶ οἱ ἀδελφοὶ οἱ ἐπισημοτέρους

τῶν ἀδελφῶν μου, ἐν ᾧ ἀληθεύω, ἐν τῷ αἴθερι
 ἀρχιεπισκοπῆς Ἐπιτροπῆς, τοῖς ὑπογεγραμμένοις ἤκτιον Γ. Παπαλιανῶν καὶ
 ὁδὸν Λινοῦργων, καὶ τοῖς ἐπὶ τούτοις ἀποσυνεδρίασις μὲν παπῶν καὶ ἐπιπέλοις Λαν-
 νησίου, Νικητῶν Μ. Φραγγῶν, Ἑμμανουήλ Γ. Λαμπροπούλου καὶ ἑνὸς ἑξῆς
 ὄψεσθε, ἀνάστατος πρόεδρος μου καὶ ἀδελφεὸς συγγενῆς πρὸς ἐμὲ, καὶ ἐνίστατον
 ἀδελφῶν ὑγιεινὸς μὲν ἔν, ἀλλ' ἔχω ἑρωπύσσους τοῖς χοροκομῆς καὶ τοῖς τοῖς ἕξ
 τῶν παροδῶν μου διαδύτῳ διαδύτῳ, δι' ἧς ἀλάττω ἰα ἀνύσσοντα
 ἀδύτῳ καὶ ὑποβεβῆ ἔς τὴν ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν ἐπιστολῶν (ἀπὸ τῆ) χρονοδῶν
 χροστῶν, ἐπὶ ἐπὶ ἐπιπέσσεια διὰ χροστῶν τῶν ἐν τῷ μου τῶν ἐπὶ τῶν ἑμμανουήλ
 τῶν ἐπὶ τῶν, καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἀποσυνεδρίασις ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ
 μου καὶ τὰ τῶν ἐπὶ τῶν ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν. Ἐν περιπέσσει αὖ, καὶ ἐν
 ὁ τῶν μου τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν τῶν ὁ
 χρονοδῶν, ἐπὶ ἠδύτῳ τῶν ἀποσυνεδρίασις ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ
 μὲν τῶν πρὸς τῶν ἀδελφῶν τῶν ὁδὸν Λινοῦργων καὶ τῶν ὑποστατοῦ ὄψεθ. Ἢ δὲ
 ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν ἀποσυνεδρίασις τὰ ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ
 ἐπὶ τῶν ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν καὶ παροδῶν διαδύτῳ, ἠδύτῳ ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ
 μὲν ἀρχιεπίσκοπῆς ἐπὶ τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν μὲν τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ
 τῶν καὶ ἠδύτῳ, ἐπὶ τῶν ἀδελφῶν ἀποσυνεδρίασις ἀρχιεπίσκοπῆ μου ἀγγεῖν καὶ ἀπο-
 γραφῆς καὶ ἀδύτῳ τῶν ἐπὶ τῶν ἀρχιεπίσκοπῆ Μ. Φραγγῶν.

Ἐν Ἀθηναῖσι τῆς 23ης Νομβρίου 1903

Ἐπιπέλοις Γ. Παπαλιανῶν ἐπὶ ἀρχιεπίσκοπῆ Μ. Φραγγῶν
 οἱ μὲν τῶν - ὁδὸν Λινοῦργων
 Μωϋσῆς Γ. Λαμπροπούλου
 Ἐπιπέλοις Λαννησίου
 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἐπιτροπῆς
 Πατριάρχης Ἐπιτροπῆς

Οἱ ὑπογεγραμμένοις
 ἤκτιον Γ. Παπαλιανῶν

Νικητῶν Μ. Φραγγῶν

Βιβλιογραφία

- Αγαπητίδης, Σωτήριος. «Ο Πληθυσμός της Δωδεκανήσου». *Εκδοσις Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, Νισυριακά*, τχ. 3, (1969).
- Αλεξιάκης, Ελευθέριος Π. «Η Δομή της Ελληνικής Οικογένειας στην Θράκη». *Μνήμων* τχ. 5 (1975): 49-80.
- . «Μητριαρχία ή πατριαρχία; Ο Λεκατσάς και το σύστημα συγγένειας των αρχαίων Ελλήνων». *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού* 20, (1996): 87–92.
- Βισβίζης, Ιάκωβος Τ. «Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 12, (1965) Αθήνα: 1-129.
- Γεροζήσης, Τριαντ. Α. *Δωδεκάνησα: Συνθήκες - Νόμοι - Στατιστικές - Χάρτες 1947 - 1997*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1998.
- Γεωργαλλή, Μαρία - Χριστίνα. «Χώρας Αστυπάλαιας - Χώρα Αμοργού: Συγκριτική εξέλιξη και μορφολογία' ΙΘ », *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΙΘ', (2005): 138–57.
- Δασκαλοπούλου - Καπετανάκη, Σοφία. «Διαχρονική Ανθρωπολογία. Η μελέτη της συγγένειας και της οικογένειας στο φως των αρχαικών πηγών». *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, 1994.
- . «Εγκατάσταση, προίκα, κληρονομιά. Κατά φύλα διαφοροποιήσεις». Στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.
- Διάφα-Καμπουρίδου, Βασιλική. «*Μνηστεία και γαμήλιες Παροχές στη Νομολογία των Δικαστηρίων της Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων και Κοζάνης (18ος - 20ος αιώνας)*». Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Τμήμα Νομικής, 2006.
- Ζέη, Ελευθερία. «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη περιουσία στην Πάρο τον 18ο αιώνα». *Τα Ιστορικά*, τχ. 20 (1994): 53–70.
- Ηρακλείδου, Σοφία. *Μητροπολιτικός Κώδικας της Χάλκης Δωδεκανήσου, Προικοσύμφωνα, Διαθήκες, Δωρητήρια, Πωλητήρια επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Τέλη 19ου Αρχές 20ου αιώνα*. Εκδόσεις Παπαζήση, 2019.
- Καλπουρτζή, Εύα. *Συγγενικές Σχέσεις και Στρατηγικές Ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Καυταντζόγλου, Ρωξάνη. «*Συγκρότηση και εξέλιξη της οικιακής ομάδας Συρράκο, 1898-1929*». Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992.
- Αρμενόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η Εξάβιβλος, εις κοινής γλώσσας μεταφρασθείσα*. Βενετία, 1744 (επανεκδοση της έκδοσης σε μετάφραση).
- Λιάτα, Ευτυχία. «*Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος - 19ος αιώνας) Συμβολή στη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών δομών και του κοινοτικού συστήματος*». Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Μιχαήλ. *Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου : Ήτοι παλαιαί τοπικαί συνήθειαι περί οικογενειακού δικαίου και του κληρονομικού θεσμού των πρωτοτοκίων, περί χρεωστικών συναλλαγών, πτωχεύσεων κ.λ.π. εις α προστίθενται και τα εν τη λοιπή Δωδεκανήσω επικρατούντα παρόμοια άγραφα έθιμα εν αντιπαραβολή προς τα εν τη κυρίως Ελλάδι και ταις νήσους αυτής ισχύοντα άλλοτε συγγενή επιτόπια έθιμα*. Αθήνα, 1926.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Μιχαήλ. Εθιμικόν δίκαιον Αστυπάλαιας, *Λαογραφία* τχ.13, (1951): 87-92.

- Παπαγιάννη, Ελευθερία. *Η Νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της Βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997.
- Περδίκη, Νικόλαος Δ. *Αστροπαλτζανά. Αστροπαλίτικα. Αστυπαλίτικα*. Ι. Σιδέρης, 2019.
- Σταματογιαννοπούλου, Μαρία. «Μακράν Κοίτης και Τραπέζης. Συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900». *Μνήμων* τχ. 16 (1994): 107.
- Ταρσούλη, Αθηνά. *Αστυπάλεια*. Άγρα, 2001. (πρώτη έκδοση)
- Τρεμπέλα-Λειμωνά, Ελένη. *Η Αστυπάλεια και η Λαϊκή της Αρχιτεκτονική*. χ.τ. Δ.Σ. Γαρτγάνης, 1980.
- Τσαούσης, Δημήτριος Γ. *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg, 1989.
- Τσιρπανλής, Ζαχαρίας. *Γαμήλιες Συμπεριφορές στο Αιγαίο, Το παράδειγμα της Νισύρου (19ος αι.)*. Αθήνα: Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, 2018.
- Bourdieu, Pierre. «Η δύναμη του δικαίου: στοιχεία για μια κοινωνιολογία του νομικού πεδίου». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τχ. 72, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (1989): 3–43.
- Doxiadis, Evdoxios. «Kin and Marriage in Two Aegean Islands at the End of the Eighteenth Century». Στο *Across the Religious Divide Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, 238–55. Νέα Υόρκη: Routledge, 2009.
- Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press, 2002.
- Hadjikyriacou, Antonis. «Envisioning Insularity in the Ottoman World». *Markus Wiener Publishers*, 2017.
- Iggers, George. *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*. Νεφέλη, Αθήνα, 2006.
- Karpat, Kemal. «Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics». *University of Wisconsin Press, Middle East Studies Association Bulletin*, 19, τχ. 2 (1985): 208–10.
- Kasdagli, Aglaia. «Family and Inheritance in the Cyclades 1500-1800: Present knowledge and unanswered questions». *Journal of Family History* 9 (2004): 257–74.
- Petmezas, Socrates, και Eythimios Papataxiarchis. «The devolution of property and kinship practices in late and post Ottoman ethnic Greek societies. Some demo-economic factors of 19th and 20th century transformations». *Époque moderne et contemporaine, Mélanges de l'École française de Rome*, 1998, 217–41.
- Saulnier-Thiercelin, Françoise. «Αρχές και πρακτικές της διανομής των αγαθών. Το παράδειγμα της Κρήτης». Στο *Οικογένεια και Περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Εστία, 1990. 55–77.
- Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870 A Geohistorical Approach*. Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 2008.
- Vernier, Bernard. «Filiation , règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la mer Egee». Στο *Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe méditerranéenne*, 365–400, 1987.
- Vernier, Bernard. και (επιμ.) Ευθύμης Παπαταξιάρχης, *Η κοινωνική γένεση των Αισθημάτων: Πρωτότοκοι και Υστερότοκοι στην Κάρπαθο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.
- Volonakis, Michael. *The Island of Roses and her Eleven Sisters, or The Dodecanese, From the Earliest Time Down to the Present Day*. Λονδίνο: Franklin Classics, 1922.

Ηλεκτρονική πηγή

https://visualizingpress.blogspot.com/2010/12/blog-post_8443.html (τελευταία πρόσβαση 20/2/22)

<http://1dim-astyp.dod.sch.gr/wordpress/> (τελευταία πρόσβαση 20/2/22)

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%83%CF%84%CF%85%CF%80%CE%AC%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%B1> (τελευταία πρόσβαση 20/2/22)

Α δημοσίευτα νοταριακά έγγραφα

Κώδικας Α' *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας* 1871 - 1887

Κώδικας Β' *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας* 1887 - 1902

Κώδικας Γ' *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας* 1902 - 1919

Κώδικας Δ' *Ιεράς Μητροπόλεως Αστυπάλαιας* 1919 - 1930

Εφημερίδες:

Αυγή Δωδεκανησιακή. φ. 5, 1 Απριλίου 1927.